

Fårö kyrka

Karaktärisering 2021

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 **Gotlands
Museum**

Dnr: 2019-17

Dnr Visby stift: SS 2019-0010

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.

Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.

Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2022/024569.

© Gotlands Museum

Strandgatan 14

621 56 Visby

© Visby stift

Norra Kyrkogatan 3

621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Fårö socken	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	9
Kyrkogårdens huvuddrag	9
Historik.....	11
Nulägesbeskrivning	13
Kyrkobyggnaden.....	31
Kyrkans huvuddrag.....	31
Byggnadshistorik	36
Nulägesbeskrivning	51
Restaureringar	117
Arkeologi	124
Arkeologisk undersökning	125
Värdering	125
Allmänt.....	125
Bruksvärden	127
Kyrkobyggnaden.....	128
Kyrkans inventarier	129
Kyrkogården	129
Händelselista Fårö kyrka	131
Lagskydd.....	136
Källor och litteratur.....	138
Otryckta källor.....	138
Tryckta källor.....	138
Kartor	138

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handlägningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt spår av förändringar som har gjorts och observation av kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv, samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

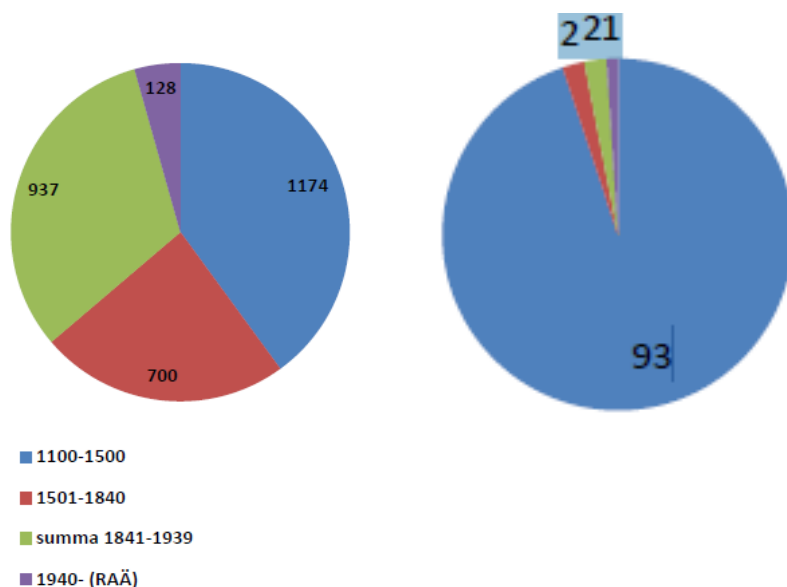
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpuppstatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

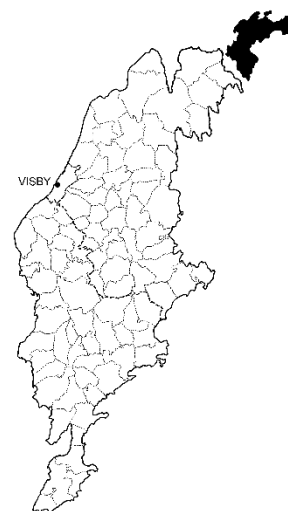
Fårö socken

Fårö kyrka ingår i Norra Gotlands pastorat. Den är belägen Fårö, norra Gotland, ca 67 km från Visby. År 2020 var befolkningsmängden i Fårö socken 492.

Kyrkomiljön

Kyrkan och kyrkogården utgör ett dominant inslag i landskapet. Belägenheten på en mindre höjd som sluttar mot havet i sydost och öppna åkermarker i norr och öster medför att kyrkogården med sin trädkrans avtecknar sig mycket tydligt i landskapet från dessa väderstreck. I söder ligger en grusad parkeringsplats invid landsvägen som leder mot östra Fårö. Även väster om kyrkan finns en parkeringsplats och lite längre bort ligger prästgården med källare och omgivande trädgård.

Öster om kyrkan finns en långsträckt byggnad med fyra bevarade kyrkstallar. Förr hade varje gård ett kyrkstall där dragdjuren stallades. Kyrkstallarna låg i grupper runt kyrkan, ibland var de sammanbyggda. På 1930-talet fanns fortfarande 39 kyrkstallar kvar. Genom en insats från Theodor Erlandsson räddades fyra av dem, vilka idag tillhör Bungemuseet.

Fårö kyrkomiljö fotograferad ovan från söder 2021. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Fårö kyrkomiljö fotograferad från nordost, ovan 2021. Till vänster vid vägen skymtar kyrkstallarna. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkstallar söder om landsvägen. Foto ES 2021.

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

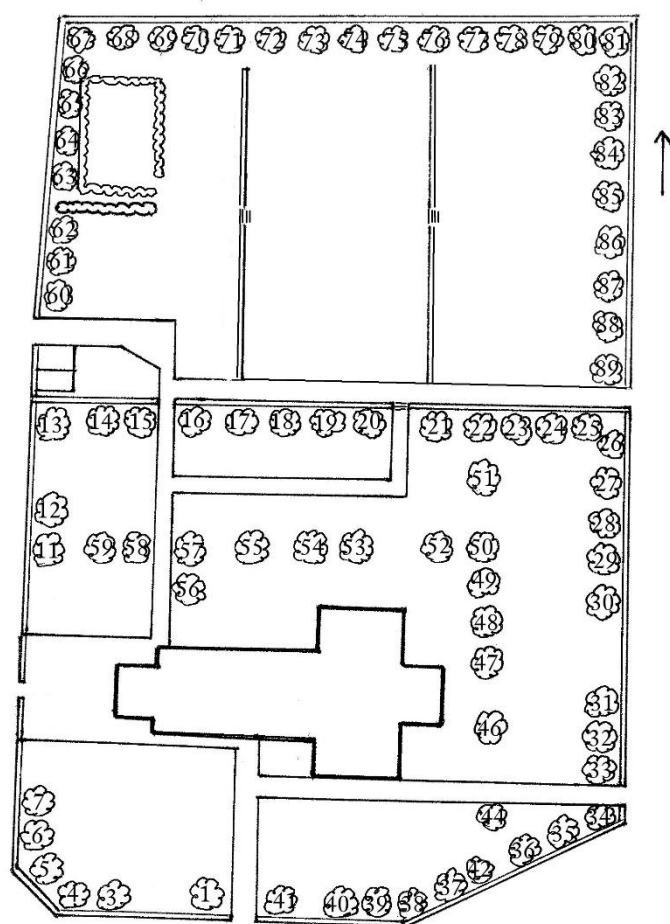
Fårö kyrkogård tillhör de större kyrkogårdarna. Den omges av stenmurar och trädkransar vilket ger en rumslighet i det öppna landskapet. På den äldre kyrkogården finns tätt med äldre gravar alldeles norr om kyrkan. Här ger de många äldre träden planterade i flera trädader en lummighet. I den sydöstra delen finns en ovanligt stor barnkyrkogård. Den yngre kyrkogården i norr är terrasserad med gravar i raka rader.

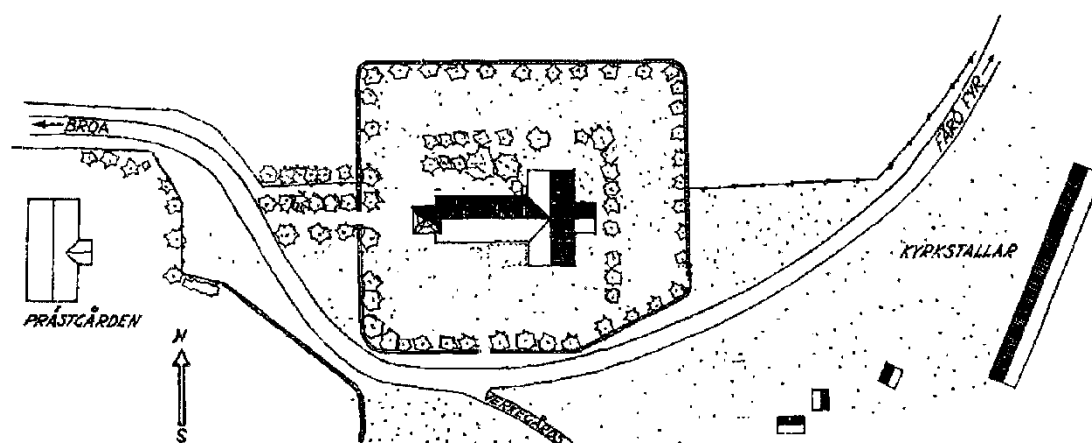
Fårö kyrka och kyrkogård fotograferad från sydväst, ovan 2021. Pär Malmros, Visby stift.

Fårö kyrka och kyrkogård fotograferad från väster, ovan 2021. Pär Malmros, Visby stift.

Situationsplan över Fårö kyrka, reviderad 2021, Gotlands Museum.

Situationsplan över Fårö kyrkomiljö 1921. Kyrkan omges av nära växande trädrader i öster och norr. Det är möjligt att de markerar den äldsta kyrkogårdens utsträckning. Den yttre trädkransen planterades i samband med kyrkogårdens utvidgning åt öster och norr. Ur Efter Sveriges Kyrkor (volym 42), Gotland band II, 1935.

Historik

Skattläggningskartan från 1692 visar hur landsvägarna strålar samman vid Fårö kyrka och prästgården.

Kyrkogården är utvidgad ett flertal gånger, 1912 mot öster och norr, och 1961 mot norr. En del av den äldsta kyrkogården byggdes över då kyrkans kor förstörades vid mitten av 1800-talet.

Skattläggningskarta 1692.

Fårö kyrka fotograferad från söder. På bilden syns de putsade grindstolparna till ingången i söder. En trädkrans omger kyrkan. I det sydöstra hörnet ligger en liten byggnad som togs bort när muren sträckning förändrades då den nya vägdragningen medförde att det sydöstra hörnet av kyrkogården togs bort. Foto J W Hamner 1900. RAÄ Kulturmiljöbild.

Fårö kyrka 1924. Kyrkogårdsmurens sträckning är nu förändrad med det sydöstra hörnet avklippt. Foto okänd fotograf. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Fårö kyrka fotograferad från väster 1904. Foto E. Åkerhielm, ATA.

Nulägesbeskrivning

Kyrkogården har en rektangulär oregelbunden form efter att ha utvidgats ett flertal gånger och utgörs av en äldre del i söder och en yngre i norr. Den omges av en kallmurad kalkstensmurar. Av de äldsta partierna kvarstår endast små rester. I norr är muren mellan den äldre och yngre kyrkogården till största delen nedplockad. I söder har den också lagts om och förändrats i mitten av 1800-talet och början av 1900-talet.

Den gamla kyrkogården har ingångar i alla väderstreck. Stigluckor har funnits i både söder och väster. I söder finns nu järngrindar mellan stenstolpar från 1840 skänkta av Christoffer Gazelius vars initialer finns på dem. I väster finns en järngrind mellan grönmålade trästolpar, krönta med järnkronor. I öster finns en enkel järngrind med grönmålade grindstolpar i trä, liknande stolparna i väster men utan järnkronor. Här leder en kort trappa till kyrkogården. Den yngre kyrkogården har en järngrind i sydvästra hörnet och en i sydöst, där det också finns en kort trappa.

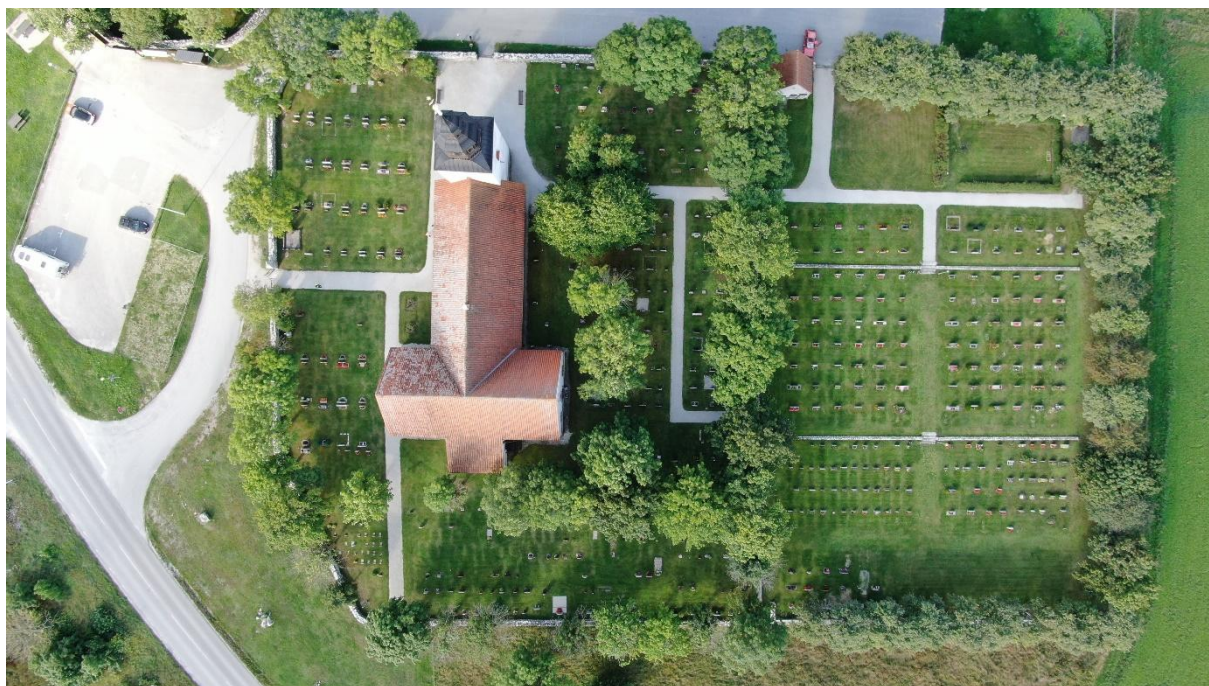
Intill den västra muren är ett gravkapell/bårhus uppfört med samma form som en stiglucka. Det har putsade fasader och tegeltäckt sadeltak, och uppfördes 1960 efter ritningar av Rolf Berg.

Kyrkogården har ett gångsystem med grusbelagda gångar mellan kyrkogårdens ingångar. Framför tornet i väster finns en grusbelagd större yta. Den yngre kyrkogården ligger lägre än den äldre kyrkogården och är anlagd i två olika nivåer. De är förenade genom korta trappor. Från den äldre kyrkogården nås den yngre via en kort trappa rakt i norr eller en gång i väster. På kyrkogården finns belysningsstolpar samt spotlights riktade mot kyrkobyggnadens fasader.

Den äldre delen av kyrkogården omges av en trädkrans bestående av äldre hamlad ask (nr 1, 3-7, 38-41) och äldre hamlad tysklönn (nr 11-37). Här finns även en inre trädkrans i norr och öster bestående av äldre hamlad ask (nr 42, 44, 46-49, 52-55, 59), äldre hamlad tysklönn (nr 50-51), äldre hamlad lind (nr 56-57) och äldre hamlad skogslönn (nr 58). Den yngre delen av kyrkogården omges av en trädkrans med uteslutande hamlad oxel, nu med friväxande karaktär (nr 60-89), planterad på 1960-talet. Solitära träd saknas. (Se situationsplan s. 10).

Förutom enstaka gravvårdar på den äldre kyrkogården är det framför allt området norr om kyrkan som är värdefullt. På området direkt norr om kyrkan finns gravvårdar av olika typer som till exempel liggande hällar, svarta graniter, kalkstenar och kors från olika tidsepoker. Här finns också ett ovanligt stort antal yrken omnämnda på vårdarna, yrken som ger god bild av den sociala utvecklingen på Fårö under 1800-talets slut och 1900-talets början (präst, skräddare, skomakare, lärarinna, folkskollärare, landstingsman, fyrmästare, skeppare, dykare, hemmansägare, hustru m.fl.). Gravarna ligger tätt. Kyrkogården har också ovanligt många små pulpetstenar i kalk från senare delen av 1800-talet och de första decennierna på 1900-talet. I den sydöstra delen av kyrkogården finns en barnkyrkogård med lägre gravvårdar.

Den södra delen av gamla kyrkogården har huvudsakligen gravar från 1950- och 1960-talen med likartade vårdar. Den yngre kyrkogården är typisk för sin tid med raka kvarter och snarlika vårdar. På den nya kyrkogården i dess sydöstra del är en minneslund anlagd 1990, senare omgjord till en askgravlund, avgränsad av en häck med liguster. Grus- och häckgravar är få.

Fårö kyrkogård fotograferad från ovan, 2021. På bilden syns kyrkogårdens snedställda sydöstra hörn. Även det sydvästra hörnet är rundat. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Den södra muren med det sydvästra rundade hörnet fotograferad från väster. Foto ES 2021.

Den västra mursträckningen
fotograferad från söder. Foto
ES 2021.

Det sydvästra snedställda hörnet samt den östra muren och ingången. Foto ES 2021.

Den östra mursträckningen fotograferad från söder. Den äldre kyrkogården omges av en trädkrans med framför allt tysklönn, ask och lind. Foto ES 2021.

Den norra mursträckningen på den yngre kyrkogården fotograferad från söder. Kyrkogården omges av en trädkrans med oxel. Foto ES 2021.

Ingången från söder har en dubbel grind i smidesjärn och kantas av putsade grindstolpar. Grinden skänktes 1840 av Christoffer Gazelius vars initialer finns på den. Foto ES 2021.

Den dubbla järngrinden med Christoffer Gazelius initialer och årtal: C G 1840. Foto ES 2021.

Den västra ingången, med dubbla järngrindar i smidesjärn och grindstolpar i trä krönta av kronor i järn.
Foto ES 2021.

Ingång i öster med en enkel järngrind och grönmålade grindstolpar i trä, liknande grindstolparna i väster men utan järnkronor. Foto ES 2021.

Enkel järngrind i den yngre kyrkogårdens sydöstra hörn. Foto ES 2021.

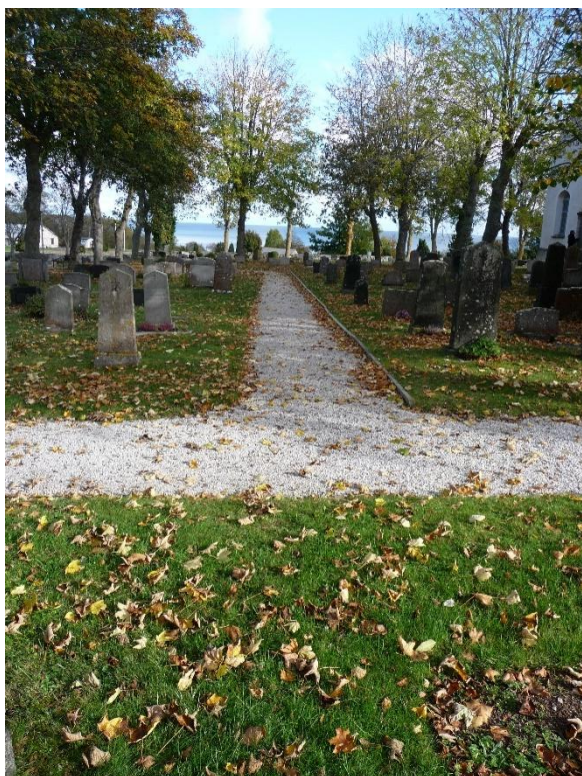
Ingång i den yngre kyrkogårdens sydvästra del, med dubbla järngrindar och murade stolpar i kalksten. Foto ES 2021.

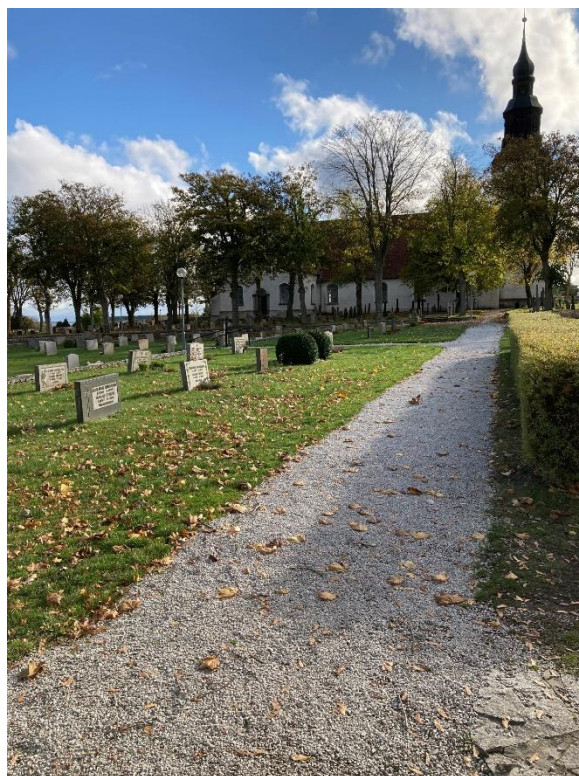
Tidigare bårhus utformat som en stiglucka, uppfört 1960 efter ritningar av Rolf Berg. Foto ES 2021.

Grusad plan vid den västra ingången. Foto ES 2021.

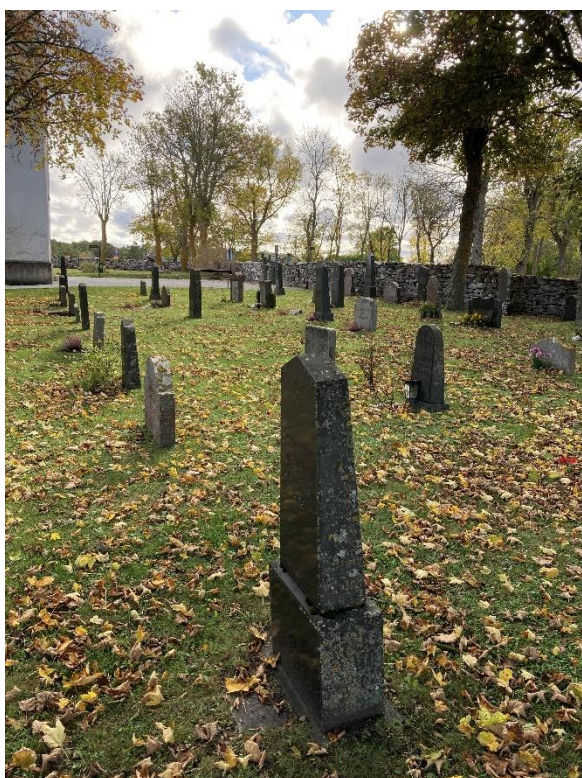
Gångar belagda med grus norr om kyrkan. Foto ES 2021.

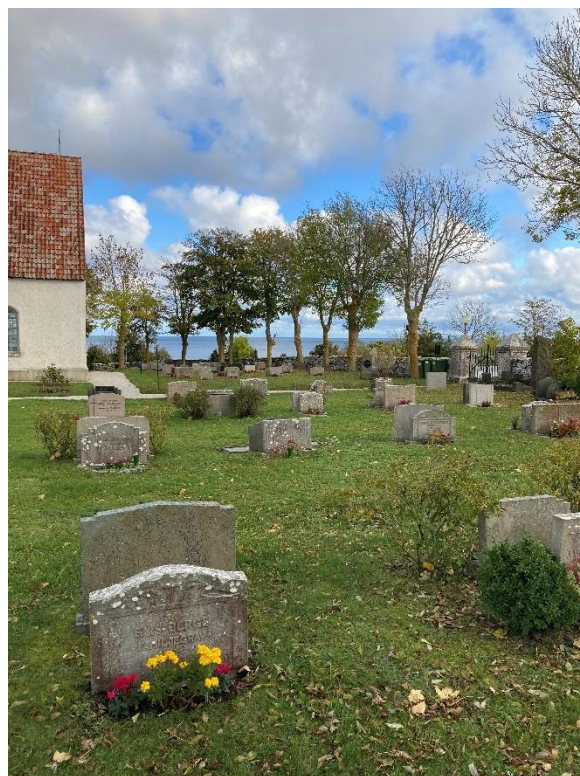
Gång belagd med grus på den yngre kyrkogården. Foto ES 2021.

Gång belagd med grus på den äldre kyrkogården. Foto från söder, ES 2021.

Den nordvästra delen av den äldre kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2021.

Den sydvästra och södra delen av den äldre kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2021.

Den sydvästra delen av den äldre kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2021.

Den södra delen av den äldre kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2021.

Den sydöstra delen av den äldre kyrkogården fotograferad från väster. Närmast ligger barnkyrkogården. Foto ES 2021.

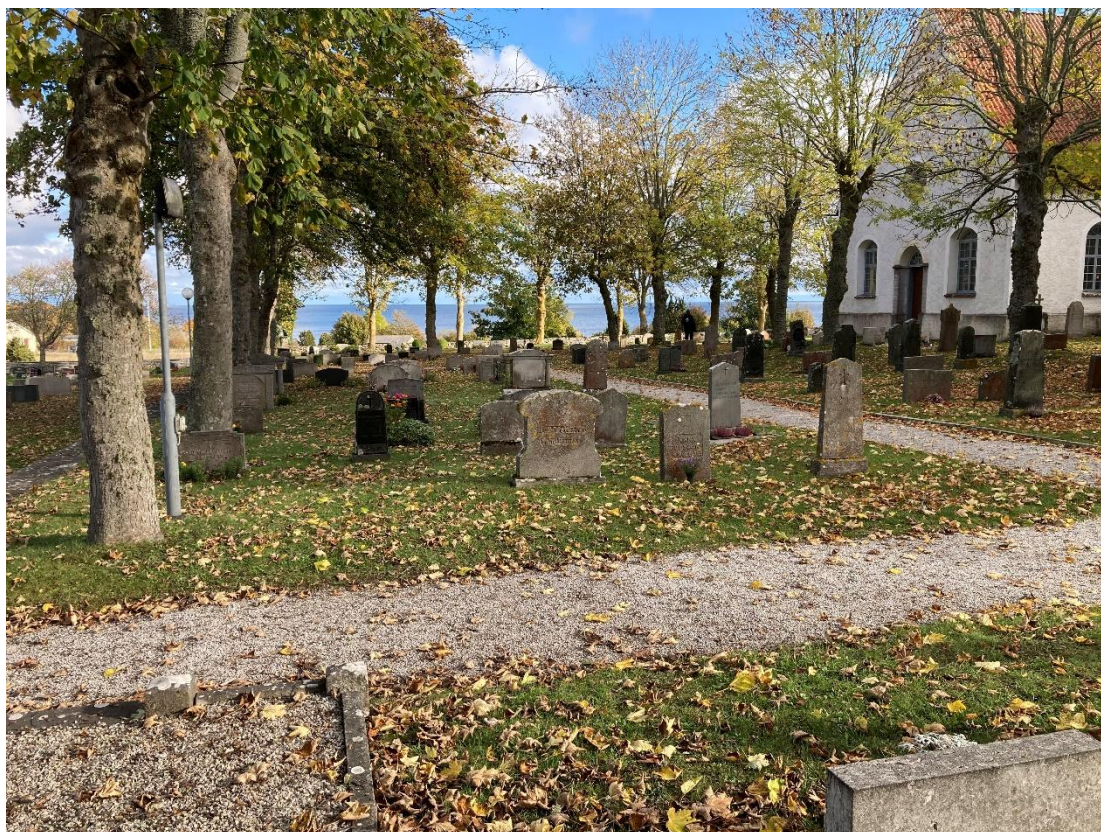
I kvarteret med barngravar finns 30 gravplatser, fotograferad från väster. Foto ES 2021.

Den östra delen av den äldre kyrkogården fotograferad från söder. Närmast kyrkan finns en trädrad med ask och lind, troligen planterade omkring 1900. Den kan markera den äldsta kyrkogårdens utsträckning. Foto ES 2021.

Den norra delen av den äldre kyrkogården fotograferad från nordost. Närmast kyrkan finns en trädrad med ask och lind, troligen planterade omkring 1900. Den kan markera den äldsta kyrkogårdens utsträckning. Foto ES 2021.

Den norra delen av den äldre kyrkogården fotograferad från väster. Trädraden till vänster ligger invid den äldre kyrkogårdens mur som nedplockats till en terrassmur. Träden är troligen planterade i samband med utvidgningen 1912. Foto ES 2021.

Den äldre kyrkogårdens norra mur, uppbyggd som en terrassmur troligen omkring 1912. En kort trappa med handledare i järn leder ned till den yngre kyrkogården. Foto ES 2021.

Den yngre kyrkogården, anlagd 1961 i två terrasserade plan, fotograferad från sydost. Foto ES 2021.

Trappor med handledare i järn på den yngre kyrkogården. Foto ES 2021.

Den yngre kyrkogården fotograferad från nordväst. Foto ES 2021.

Den östra delen av den yngre kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2021.

I den nordvästra delen av den yngre kyrkogården ligger en askgravlund, ursprungligen en minneslund anlagd 1990. Foto ES 2021.

Exempel på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Mot gravkapellets östra vägg står två medeltida gravhällar (upp och ned), varav den större hällen har en bård med runinskrift. Foto ES 2021.

Gravvård i form av ett ringkors med en gravhäll framför. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning och plats norr om kyrkan. Foto ES 2021.

En av de äldsta gravvårdarna på kyrkogården. Utformningen är tidstypisk. Den har också ett person- och lokalhistoriskt värde. Foto ES 2021.

Gravvården står alldeles norr om kyrkan. Den har en tidstypisk utformning. Foto ES 2021.

Gravvård i röd kalksten med akroterier. Tidstypisk för slutet av 1800-talet. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning samt är personhistoriskt intressant. Foto ES 2021.

Fyrmästare O N Nyströms familjegrav. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom det personhistoriska värdet. Tidstypisk gravvård i lokalt material. Foto ES 2021.

Gravvården är utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin personhistoria. Foto ES 2021.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Bland de gotländska kyrkorna är nog Fårö den som särskiljer sig mest. Medan övriga kyrkor domineras av medeltida rumsformer och medeltida arkitekturdetaljer i portaler, fönster och tornspiror samt åtminstone i någon del av kyrkan har ett murat medeltida valv, gäller detta inte för Fårö kyrka. I kyrkan ingår medeltida murverk, men det går inte att avläsa i murverket annat än till en del uppe i tornet eller genom markering av igensatta öppningar, varav man i några av dem har kunnat blottlägga medeltida arkitekturdetaljer. Istället är det andra tiders arkitektur som dominerar, som inte är så vanliga i de övriga kyrkorna och som i många fall avlägsnats eller tonats ned för att lyfta fram eller renodla den medeltida karaktären. Fårö kyrkas byggnadshistoria präglas av förändringar under 1700-talets förra hälft och mitt medan det är perioden från 1700-talets mitt till 1800-talets mitt som helt dominerar den nuvarande kyrkobyggnaden. Tornhuvu, som byggdes omkring år 1750 har med sin högresta huv av senrenässanskaraktär få motsvarigheter på Gotlands landsbygd medan kyrkans karaktär med putsat trätunnvalv och tvärskepp från omkring 1860 vid koret är av en typ med motsvarigheter på det svenska fastlandet, men kanske inte i Småland, som Fårö kyrka ofta jämförts med, utan snarare i Skåne. Fårö kyrka är en av de största på Gotland. Den präglas starkt av en symmetrisk uppbyggnad, som även omfattar fönsterplacering, ingångar och sakristians placering. Det är också en av de ljusaste, genom sin helt vita interiör, sina många och stora fönster och kyrkans öppna läge. Antalet fönster till kyrkorummet – tjugo stycken om man inräknar tvärskeppsportalernas krönande glasparti – är det bara domkyrkan som kan konkurrera med. Kyrkan är också den sockenkyrka på gotländska landsbygden som ligger i särklass närmast kusten. Det är också den som brukar räkna flest besökare om året. På sitt sätt kan kyrkan framstå som mindre gotländsk än de andra, men några för gotlandskyrkorna karaktäristiska drag finns. Det ena är altartavlan, på typiskt gotländskt vis i sandsten med låg uppbyggnad, flankerad av två kolonner och med klassicistiska drag från den italienska renässansen och barocken. Det andra är sakristian vars övervåning inte bara är en tom vind utan försedd med rymlig lastport och trätappa.

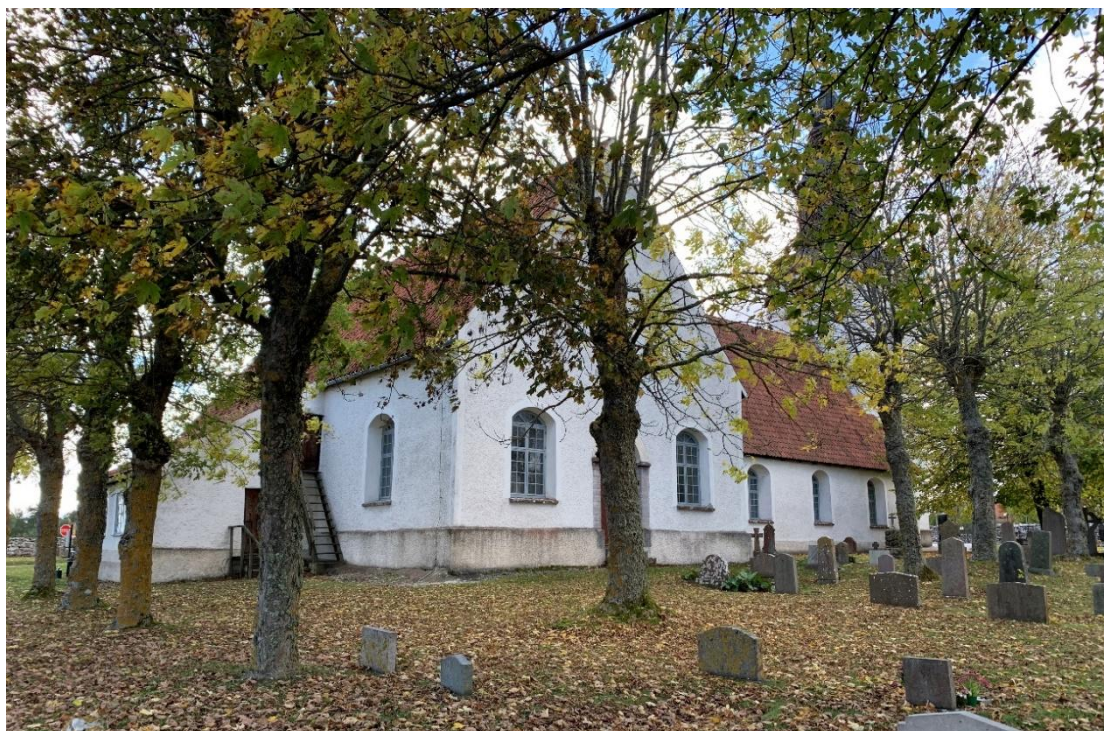
Kyrkobyggnaden från väster snett ovanifrån. Fårö kyrka är den av Gotlands sockenkyrkor som ligger närmast strandkanten. Långhuset har medeltida murar och byggdes sannolikt på 1300-talet som en kyrka med rektangulär planform, men med något lägre murar som höjdes senast på 1700-talet. Tornets nedersta delar är troligen medeltida, sannolikt yngre än långhuset. Det förhöjdes sedan i två omgångar, den sista – från ljudluggarna och uppåt – vid 1700-talets mitt. Då tillkom även tornhuven i senbarock, ursprungligen med spiror i hörnen, rest av samma byggmästare som senare reste tornhuvarna på Visby domkyrka. 1859-60 fördubblades kyrkans storlek då ett nytt korparti med tvärskepp tillfogades enligt en modell att utvidga kyrkor som förekom i Skåne under 1800-talet. Ökande folkmängd och uppskattade predikanter bidrog till att den tidigare redan jämförelsevis stora kyrkan var för liten. Kyrkorummet är jämte Eksta och delvis Sproge och Havdhem de enda på Gotland av den nyklassicistiska form med vitt trätunnvalv och stora symmetriskt placerade fönster som annars dominerar bland kyrkobyggnaderna i de andra götalandskapen. Kyrkan har en annan karaktär än många av de andra på Gotland och har ibland fått utstå viss ringaktning genom sin avsaknad av synliga medeltida arkitekturdelar och konstföremål, men genom turismen på Fårö hör den till en av Gotlands mest besökta kyrkor. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

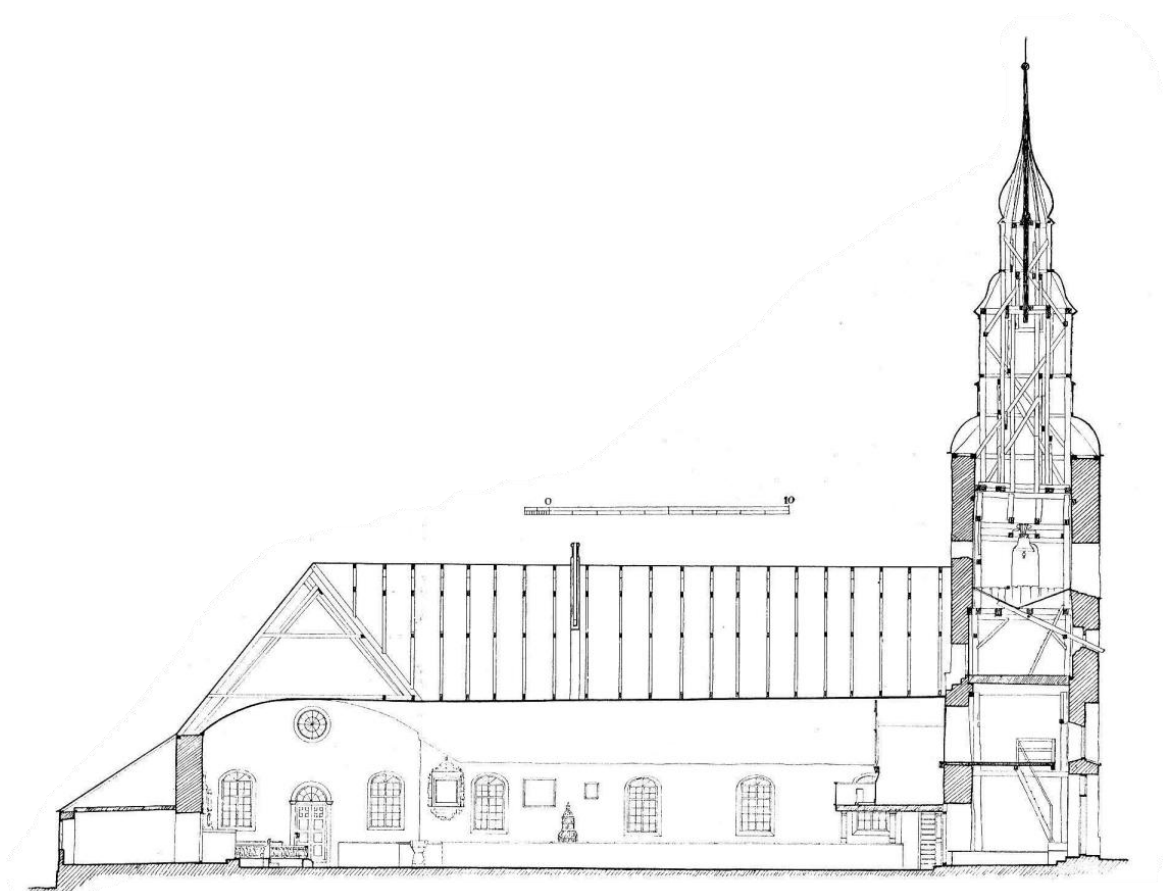
Exteriör från sydväst snett ovanifrån. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

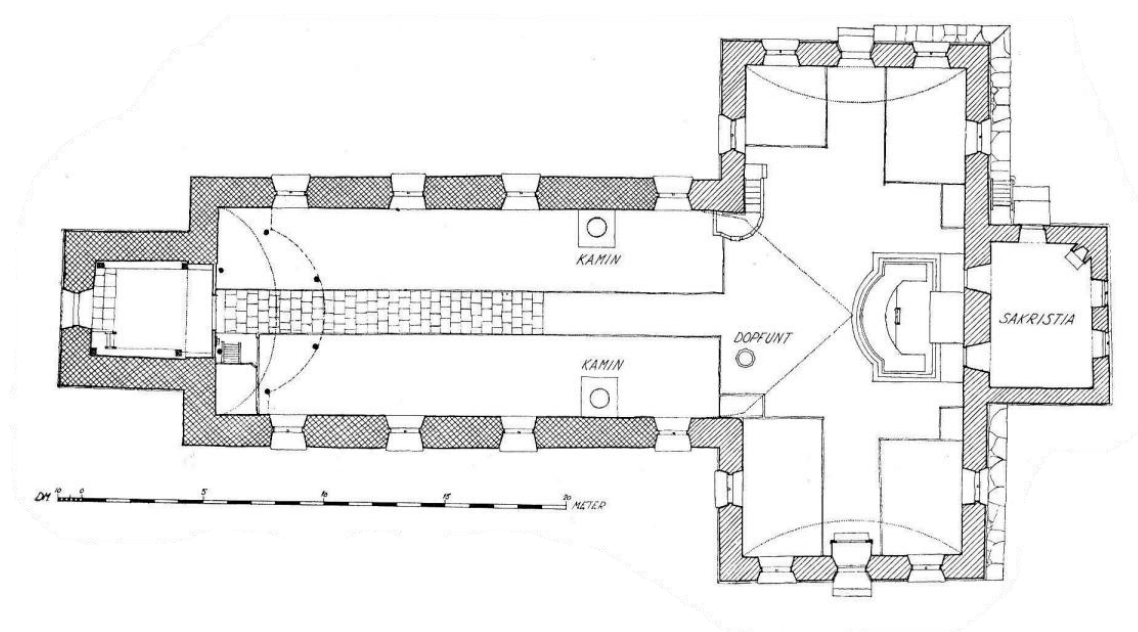
Exteriör från sydöst snett ovanifrån. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

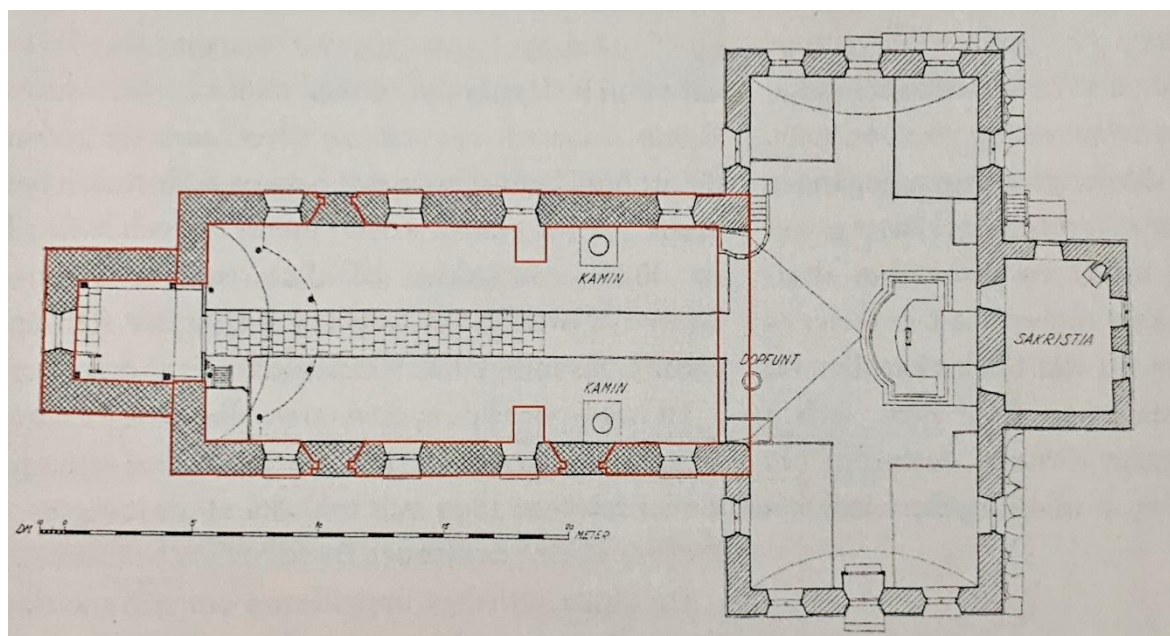
Exteriör från nordöst. Foto JL 2021.

Längdsektion mot söder. Uppmätning Sten Wennerström och Adolf Niklasson 1921. Efter Sveriges Kyrkor (volym 42), Gotland band II, 1935.

Plan (observera att sakristian och tornet har omvänd placering i förhållande till längdsektionen ovan). Uppmätning Sten Wennerström och Adolf Niklasson 1921. Efter Sveriges Kyrkor (volym 42), Gotland band II, 1935. – Krysskraftering avser medeltida murverk, vilket dock sträcker sig ända fram till tvärskeppet. Tornet är dock inte byggt samtidigt med långhuset. Snedskrafferade partier tillkom 1859-60. Senare har kaminerna avlägsnats liksom delar av bänkinredningen under läktaren.

Plan med inritad rekonstruktion av kyrkans medeltida partier. Murpartierna vid den tidigare triumfbågen är osäkra. Norr om det tidigare korpartiet låg tidigare sakristian. Efter Utas 2004.

Byggnadshistorik

I högre grad än för andra gotländska kyrkor är den äldre byggnadshistorien okänd. Ett antecknat byggnadsår för kyrkan är 1166, ett annat 1324. Formen på de under senare restaureringar frilagda portalerna talar för en tillkomstid på 1300-talet. Portalernas huggstenspartier, liksom huggna omfattningar som är synliga i en av tornets övervåningar, förefaller av ett utförande, som genom sin betydligt enklare form än i andra gotländska kyrkor, väcker många frågor kring kyrkans byggnadstid och tillkomsthistoria.

På den så kallade Stora Kutataflan i kyrkan, målad 1618 avbildas kyrkan, vilket är en av de äldsta avbildningar av en sockenkyrka på Gotland. Bilden är summarisk, men innehåller en karaktäristisk detalj, nämligen att kyrkan tycks ha en spetsig tornhuv i var ända. Detta har ibland tolkats som att kyrkan varit en klövsadelskyrka av den typ som fram till 1800-talet var vanlig på Öland. De öländska klövsadelskyrkorna tillkom i slutet av 1100-talet, vilket kopplats till det antecknade året 1166 som belägg. Kyrkans form på målningen har dock även ifrågasatts. Den noggrannhet som utmärker framställningen av Visborgs slott behöver inte gälla även andra topografiska återgivningar i målningen, särskilt som den möjligen är målad i Visby. Något som talar för att kyrkan är schematiskt återgiven är att det liknande byggnader, sannolikt kyrkor, även avbildas på det svenska fastlandet, men det går inte att säga om det är andra kyrkor som tagits till förebild för Fårö eller kyrkan på Fårö som stått modell för de andra. Emellertid finns det ytterligare en avbildning av kyrkan på detta sätt. På en karta från 1692 återges kyrkan med två torn med spetsig spira, ett i vardera ände. Att bilden enbart skulle vara ett karttecken motsägs av hur andra kyrkor återges och med sitt öppna läge torde kyrkans form varit lätt att fånga av lantmätaren, samtidigt bör läget vid vattnet ha motiverat att kyrkan avbildades troget eftersom den rimligen utgjort ett identifierbart sjömärke. Det är alltså inte orimligt att kyrkan hade torn, eller åtminstone en tornhuv eller spetsig uppbyggnad i var ände. Därav är det dock inte självklart att det rört sig om en tidigmedeltida klövsadelskyrka av öländsk typ. Det kan ha rört sig om en takryttare på koret, om det inte bara är en slump eller andra skäl till att kyrkan avbildats på detta sätt. Tio år senare, på en karta från 1703 avbildas endast ett torn i väster, men även det kan röra sig om ett karttecken, utan närmare anknytning till kyrkans form. På en avbildning från 1700-talets förra hälft, om än summarisk, har kyrkan endast tornuppbyggnad i väster.

Genom kyrkans restaureringar 1968-69 och 2001 kan man fastställa kyrkans medeltida utsträckning som motsvarar långhuset, fram till öppningen mot tvärskeppet, samt sannolikt nedre delen av tornet. Alla dessa delar var mot väster försedda med hörnkedjor. På långhusets södra sida fanns två portaler, igenmurade vid kyrkans stora ombyggnad på 1850-talet, på norra sidan en, mitt emot den västra av sydportalerna, vilken hade murats igen vid ett tidigare tillfälle. Utformningen och murningstekniken talar för att alla portalerna var samtida, vilket visar att långhuset uppförts i ett sammanhang. Den sydvästra portalens tympanon hade en huggen dekorativ profil vars form talar för att den tillkom på 1300-talet, vilket daterar kyrkan. Den sydvästra portalen hade en tympanonsten med tre bågflikar, varav den mellersta var smalare och spetsig, inskriven i en portalnisch med enkel triangulär avtäckning. De övriga portalerna hade rakt avslutad dageröppning i en rundvälvd portalnisch.

En frågeställning kring kyrkans byggnadshistoria har gällt om långhusets östra del skulle vara yngre än den västra och till exempel kunna ha ersatt ett kor med annan utformning, och om detta kanske skedde först på 1700-talet. Mot detta talar dels ett målat invigningskors på murens insida, som visar att även långhusets östra del är medeltida, dels att de nyssnämnda portalerna är

samtida. Vid restaureringen 2001 påträffades inte heller någon byggnadsskarv mellan långhusets östra och västra del. Den östra tidigare portalens placering tyder på att långhusets östra del utgjorde korparti, på liknande sätt som i Ala kyrka, där kor och långhus ligger under samma tak. Emellertid saknas tydliga uppgifter om att någon rest av triumfbågsmur eller annan invändig markering i murverket påträffats av gränsen mellan långhus och kor. Sammantaget tyder detta på att hela det nuvarande långhuset, väster om det på 1850-talet tillkomna tvärskeppet, byggts i ett sammanhang under 1300-talet och, till skillnad från de äldre gotländska kyrkorna, utan tydlig uppdelning mellan kor och långhus, även om det fanns en separat korportal. Istället talar det för att kyrkorummet formade en salkyrka av det slag som från omkring 1300 blev vanligt på det svenska fastlandet, och som på Gotland tidigt uppträdde i Källunge kyrka (vars kor är första delen av en aldrig fullbordad salkyrka) samt S:t Per i Visby (efter ombyggnaden till tvåskeppigt kyrkorum) och S:ta Karin (innan nuvarande koret byggdes). Ett salkyrkoformat rum från 1300-talets förra hälft bildar ännu Stora kapellet vid Visby domkyrka. Kapellet överensstämmer med Fårö kyrka till sin storlek men har en helt annan takhöjd och arkitektonisk rikedom.

Murarna i Fårö var låga, möjligen lägre än idag, att döma av murverksundersökningar, trots att de även nu är låga, jämfört med många andra gotländska kyrkor. Likheter i proportioner och synbarligen även höjd finns med en annan kyrkobyggnad, Gunfiauns kapell. Också det byggt på 1300-talet och med rektangulär, salkyrkoliknande planform, även om något slags uppdelning funnits mellan rummets östra och västra del. Likheten med Gunfiauns kapell samt att kyrkan förefaller ha saknat mer skolat utformade arkitekturdetaljer och att det tycks ha format ett renodlat salkyrkorum av ett slag som skiljer sig från de äldre kyrkorna, tyder på att kyrkan byggts sent och att den kanske haft en annan ställning än att vara sockenkyrka. Det upptecknade året 1324 skulle, om det har en sanningshalt, kunna avse denna byggnads invigning. Kanske byggdes det som kapell med säsongsbunden koppling till handel och sjöfart, så som Gunfiauns kapell förmodas ha haft en funktion för en äldre handelsplats på den intilliggande klinten. Senare har detta förmodade kapell på Fårö fått status som sockenkyrka, möjligen efter den tragiska olycka, då enligt traditionen ett brudfölje förlöst på väg tillbaka från vigseln i Bunge kyrka. Kanske hade kyrkobyggnadens tillkomst eller dess kanske först senare upphöjelse till sockenkyrka ett samband med att kyrkan vid Gamlehamn togs ur bruk. Dopfunten visar att kyrkan hade doprätt när den anskaffades, troligen vid mitten av 1300-talet, något som troligen förutsatte en status som sockenkyrka. Dopfunten, kyrkobyggnadens förmodade datering till 1300-talet, salkyrkoformen och att kyrkan upptas, sannolikt som nyligen tillagd sockenkyrka, i en förteckning med året 1324, talar för att det nuvarande långhuset tillkom som sockenkyrka snarare än kapell.

Ett särskilt problem utgör kyrkans torn. Murverksundersökningar 2001 visade att det inte är samtida med långhuset, men det var svårt att bestämt säga om det var en senare tillbyggnad eller om det var äldre. Hålligheter i muren vid stötfogen tydde på att tornets östra del delvis rivits för att passa till den nuvarande västgaveln, och att tornet skulle kunna ha stått invid en äldre kyrka. Emellertid vore det mer rimligt att den nya västgaveln anslöt till det äldre tornet än att det delvis behövde rivas, eller att det rivna partiet hade utnyttjats till en tydligare hopfogning, varför det vore mer rimligt att det är en senare tillbyggnad. Nu överputsade hörnkedjor talar för att tornets nedre del, upp till övre delen av västfönstret, skulle vara äldre och sannolikt medeltida, medan de övre delarna med enklare murverk är yngre och påbyggt i minst två omgångar. De äldsta tornmurarna kan antingen vara nedre delen av ett raserat torn, de första delarna till det senare fullbordade tornet eller en västlig tillbyggnad, vars höjd helt skapades genom en reslig tornhuv.

Vid något tillfälle har tornet höjts till strax nedanför de nuvarande ljudgluggarna. Det var försett med minst tre ljudgluggar, varav den runda gluggen i tornets västmur markerar platsen för en av dem. Inifrån tornets andra övervåning syns ännu delar av omfattningarna till ljudgluggarna åt väster och norr, samt igensättningen efter gluggen mot söder. Där en glugg mot öster möjligen kan ha funnits sitter ingången till långhusvinden och även tidigare torde denna del ha legat under långhustaket. Resterna av gluggarna är dekorativt huggna i kalksten, men förefaller sammansatta av arkitekturdetaljer utan tydligt sammanhang och av en form som annars inte möter i kyrkornas ljudgluggar. Det kan ifrågasättas om de alls har kyrkligt ursprung eller om de ens är medeltida. Det förefaller snarast som att de placerats på detta sätt för att efterlikna många av Gotlandskyrkornas ljudgluggar med fint huggna omfattningar, om än med delar från andra byggnader. År 1692 byggdes en ny tornhuv. Senast då tillkom sannolikt murpartiet med de tidigare ljudgluggarna. Det är sannolikt detta låga torn som avbildas i Johannes Pihls teckning från 1700-talets förra hälft medan – i den mån de alls avbildar kyrkan närmare – Kutatavlan och de äldsta kartorna återger det äldre tornet. Pihls teckning visar att tornet kröntes av en spetsig tornhuv, lika hög som de låga tornmurarna.

1747 skadades tornhuv och tornmurarna reparerades. Under de följande åren höjdes tornet till sin nuvarande höjd och den resliga tornhuv i flera våningar tillkom, före 1850-talet försedd med fyra hörntoureller som framgår av några äldre avbildningar. Att döma av uppgifter från ommålningar var den ännu i början av 1800-talet rödtjärad med detaljer i vit, gul och svart oljefärg. Huv formades och byggdes av Johan Reinicke, kanske utifrån en ritning av Christian Losby, vilka båda några år senare kom att forma tornhuvorna på domkyrkan i Visby. En sannolik förebild är den bara några år senare förstörda tornhuv från 1600-talet på Maria Magdalena kyrka i Stockholm.

En detalj som delvis troligen kan förklara varför kyrkan har en svårtolkad byggnadshistoria är att insidan av långhusets västgavel uppvisar erosion på kalkstenen som kan vara spår av en kraftig eldsvåda. Det kan inte uteslutas att blixtnedslaget i tornet 1747 kan ha orsakat brandspåren, men de tyder på en större katastrof som knappast kan ha varit begränsad eller lämnat resten av kyrktaket oskadat. Sådana brandspår saknas i de delar av tornet där murverket delvis är synligt, det vill säga från den tidigare klockvåningen, som tillkom senast på 1600-talet, medan allt det medeltida murverket är putsat, vilket talar för att det skett innan dess. Den tidigare predikstolen från 1601, Stora Kutatavlan från 1618 och att den tidigare klockan göts 1646 talar för att det skett före 1600-talet. De medeltida inventarierna är emellertid få, utöver ett mindre krucifix från 1300-talet och dopfunten från samma tid återstår rester av ett altarskåp från 1500-talets början, men några av dessa – särskilt det lilla krucifixet – kan ha övertagits från andra kyrkor, på samma sätt som 1600-talspredikstolen från Fårö återfinns i Hallshuks kapell, och dopfunten kan ha klarat branden. Förmodligen inträffade eldsvådan under senmedeltiden, innan altarskåpet anskaffades, eller också under 1500-talet, strax innan predikstolen (nu i Hallshuk) anskaffades. Altarskåpet övertogs från någon annan kyrka som efter en tid skaffat ett nytt eller från någon övergiven kyrka i Visby. Troligen skadades tornets övre del. Att återuppbyggnaden blev torftig framgår av de enkla ljudgluggarnas utförande. Sannolikt präglade det även kyrkans återställande i övrigt. Vid 1600-talets slut ersattes altarskåpet av den nuvarande altaruppsatsen.

Bortsett från ombyggnaderna av tornet är det år 1723 som det är känt att kyrkan genomgick en omfattande förändring. Murarna höjdes en och en halv meter, nytt yttertak lades över kyrkan och invändigt lades kor och långhus samman till ett kyrkorum samtidigt som nya fönster upptogs, sannolikt de rektangulära som syns på teckningen från 1700-talets förra hälft samt två på norra

sidan. Uppgiften att kor och långhus lades samman kan tolkas som att en triumfbågsmur revs, men eftersom det är oklart om någon sådan funnits, kan det ha inneburit att ett korskrank eller annan rumsuppdelning tagits bort. Över rummet lades ett sammanhängande välvt träinnertak, uppdelat på fem lika stora vinklade ytor, med en tvärgående bindbjälke vid rummets mitt, vars 1858-59 avsågade ändar påträffades i murarna 2000-01, kanske också den ännu kvarsittande bjälken längs västmuren. Nästan hela inredningen förnyades. Snickaren Nils Wigman tillverkade nya bänkar, ny predikstol (1725), sakristia på korets norra sida med skriftestol (sannolikt en avskärmning av trä) och altarring, målat av Johan Hernell 1726 och kompletterat med ytterligare nya bänkar av mästare Engström 1732.

Utöver vissa kompletteringar i kyrkorummets västra del i samband med tornreparationerna 1747 skedde nästa större förändring 1761. Nya fönster togs upp, ett i nordväst och ett vid altaret, troligen det på korpartiets södra sida. En bågöppning bröts upp i tornets första övervåning som förenade den med kyrkorummet. Troligen tillkom nu våningens ännu bevarade tredingstak. Magnus Möller målade innertaket och delar av inredningen, bland annat de ännu bevarade bänkdörrarna i långhuset. Golvet i långhuset belades med öländsk kalksten (nu återanvänd i vapenhuset), vilket visar att valda delar av byggnadsmaterialet kunde transporteras längre sträckor över havet. 1767 byggdes ett magasin (materialhus), sannolikt den tillbyggnad på tornets norra sida som syns på Per Arvid Säves teckning av kyrkan 1844. Tio år senare byggdes en sakristia med liknande form på korpartiet norra sida. Materialet insamlades 1776-77 och ingår sannolikt i den nuvarande sakristian, som förefaller byggd med den gamla som förebild och kan visa hur den tedde sig. År 1782-83 lagades alla kyrkans fönster. Sannolikt senast nu fick de den form de har än i dag och som framgår av Gustaf Adolf Unérus teckning från 1828.

Åren 1858-59 genomgick kyrkan den radikala förnyelse som präglar kyrkorummet idag, samtidigt som den till stora delar tillkom som en tillbyggnad av den gamla kyrkan än ombyggnad, även om den gamla delen fick nytt innertak och omflyttningar av fönster och portaler skedde. Under 1800-talet genomfördes många utvidgningar av kyrkor i landets södra, västra och norra delar. Flera sådana skedde på Öland och även längs den svenska Östersjökusten var det vanligt att mindre kyrkor ersattes av nya och betydligt större, antingen genom att den gamla revs helt för att ge plats för en ny eller att den utvidgades kraftigt. Den främsta orsaken var folkökningen och att många kyrkor var små och nedgångna. En trång, mörk och fuktig kyrka ansågs inte lika uppbygglig som en ny och rymlig med många fönster. Men andra orsaker var att det dels fanns ekonomiska förutsättningar, om än små och delvis stödda på sockenbornas insatser av dagsverken och materialleveranser, och 1800-talets kyrkliga väckelse, som ökade intresset för kyrkogång, ifall den inte kanaliserades till de frikyrkliga rörelserna. Fårö hade en kyrka, som inte hörde till Gotlands mindre och även var relativt ljus genom sina stora 1700-talsfönster. Att den ändå upplevdes som för liten berodde främst på att folkmängden ökat kraftigt och Fårö var Gotlands folkrikaste socken. Det var sedan länge tydligt att det behövdes fler platser i kyrkan, men skola, fattighus och andra byggnadsbehov hade kommit före. När församlingen 1855 fick en uppskattad pastorsadjunkt ökade trängseln än mer.

Bland olika förslag till kyrkans ombyggnad förordades ett av postexpeditören i Fårösund, Gustaf Philip Laurin. Till jämförelsevis låg kostnad gav det mycket utrymme och med en brädvägg mellan gamla och nya delen kunde kyrkan användas under tiden. Förslaget, som genomfördes, innebar att ett tvärskepp som var lika stort som den befintliga kyrkan tillfogades öster om den gamla korväggen. Enligt förslaget skulle sakristian ha legat kvar på sin gamla plats, men av någon anledning flyttades den och återuppfördes rakt i öster. Tidens starka önskan om symmetri samt

att få fler fönster i långhuset kan ha motiverat att sakristian flyttades. Hade sakristian varit inplanerad från början hade den med stor sannolikhet fått en tydligare resning och ett sadeltak i kyrkans längdriktning. Den gamla hade pulpettak och sannolikt återanvändes den gamla takstolen, fönstren och andra delar i den nya.

Idén att utvidga en äldre kyrka med ett tvärskepp i öster hade etablerats i Skåne vid mitten av 1800-talet. Ett vanligt sätt att utvidga en kyrka under 1700-talet och 1800-talets början var att foga ett stort tvärskepp till långhusets ena sida, så att alla både i kyrkans gamla del och i ”nykyrkan” hade god sikt till predikstolen. Emellertid kunde kyrkan få en något oformlig karaktär, särskilt när utbyggnaden var stor. Strax före mitten av 1800-talet började det nya tvärskeppet i olika kyrkor i Skåne istället läggas i kyrkans östra del. Skälet var en önskan om större symmetri och prydlighet, men också att kunna samla församlingen inte bara kring predikstolen utan även kring altaret. En drivande kraft för att utvidga kyrkor enligt den principen blev Carl Georg Brunius. Vanligen rev man ett litet romanskt absidkor som ersattes med ett östligt tvärskepp med en utskjutande, korliknande sakristia i fonden. Förutom det ökade utrymmet för bänkrum blev även koret rymligare och ljusare.

Ytterligare en fördel var att planformen betonade altaret mer, medan de tidigare utbyggnaderna på långhusets ena sida endast gav sikt mot predikstolen. Med korsarmar vid koret samlade sig församlingen kring altaret, vilket låg i linje med den kyrkosyn som ökade på 1800-talet och som även uttryckte sig i att man byggde centralkyrkor, där församlingen grupperade sig kring altaret, istället för riktade fram mot altaret, som i en långhuskyrka. Ombyggnaden av Fårö kyrka blev således inte enbart en praktisk förändring utan avspeglade även en ny syn på församlingens gudstjänstfirande. Ytterligare en fördel med utvidgningsmetoden var att mycket av den gamla kyrkan kunde bibehållas än om kyrkan till exempel både förlängdes och breddades. Men det skulle inte bara vara praktiskt hushållande med byggnadstillgångar utan även en metod som räddade långhuset i medeltida kyrkor från att förändras mera eller att rivas.

I Fårö kunde således huvuddelen av de äldre murarna sparas, men även de moderniserades. Det målade träinnertaket revs och ersattes av ett flackt trätunnvalv, vilket var en vanlig övertäckning av nya kyrkorum på 1800-talet. I Fårö putsades innertaket för att ge det en mer abstrakt framtoning utan springor i takpanelen eller vinklar, i stil med de enhetligt putsade murarna, och en bättre akustik än ett trätak. I långhuset ändrades fönstersättningen något genom att det östligaste fönstret på södra sidan flyttades någon meter, sannolikt för att ge mer ljus vid korsmitten och kring predikstolen och ge fönstren en jämnare rytm mellan gamla och nya delen. Samtidigt sattes de båda sydportalerna igen och alla spår av dem putsades över. Nordportalen var redan igenmurad, vilket skett vid okänd tidpunkt, kanske långt tidigare. Nya bänkkvarter placerades i korsarmarna, altartavlan och korbänkarna återuppsattes i det nya koret, medan altarringen tillverkades ny och formades så att det gick att gå in i sakristian utan att passera innanför altarringen. Sakristiedörrarna kröntes av ett nygotiskt tempelmotiv, målat på väggen, och bänkinredningen målades enhetligt brun. Det nya tvärskeppet gavs en huvudsakligen klassicistisk karaktär, delvis för att tak- och fönsterformer anpassades till gamla kyrkan, medan de två portalerna, som ersatte de två igensatta, fick en huggen omfattning. Enligt ritningen skulle de ha försetts med vimperg och halvkolonner. Denna anknytning till Gotlands medeltida kyrkor låg i tiden och kan ha varit ett tillägg av arkitekten Thor Medelplan, som gjorde den renritning av Laurins ombyggnadsförslag som finns arkiverad. Sannolikt nu slopades också hörntourellerna på tornet och hela huven tjärades mörkt. Några drag i kyrkan, som de för 1800-talets stora kyrkor ovanligt resliga sadeltaket återfinns även i kyrkor på Öland, som Runsten. Kopplingen till Öland

finns på andra sätt, som i valet av röd öländsk kalksten till altarskiva och till golvsten och den som målade inredningen 1859, målarmästare Julius Johan Söderberg, kom därifrån.

Några större förändringar har kyrkan inte genomgått efter 1858-59. En orgel anskaffades 1875 från Vaddö kyrka i Roslagen, ännu ett exempel på hur sjöförbindelserna synes ha haft nästan större betydelse för kyrkans utformning än läget vid Gotland. Vaddö kyrka hade brandskadats och gjort sig av med sin orgel i stället för att reparera den. Läktaren i Fårö, som angavs på ombyggnadsritningen från 1857, var sannolikt redan byggd och kompletterades endast med en ny trappa, sedan orgeln täppt till öppningen till tornet. År 1913 anskaffades två kaminer, vars ännu bevarade rökrör bilades in i murarna och drogs över vinden till skorstenen som ännu rider på taket. Samtidigt sattes en vägg i tornbågen som skapade ett vapenhus och bildade ett vindfång. Ett förslag av länsarkitekten Olle Karth 1963 att dela upp rummet, minska kyrkorummet till sin gamla storlek, inreda tvärskeppet till församlingshem och riva sakristian möttes inte av entusiasm från församlingen. En större utvändig och invändig restaurering genomfördes istället efter förslag av arkitekt Carl-Olof Deurell 1967-69. Tegeltaken och putsen sågs över, sakristians skorsten revs och rum inreddes under läktaren. En ny genomfördes efter förslag av Jan Utas 2000-02, varvid bland annat delar av de äldre portalerna frilades för undersökning och dokumentation.

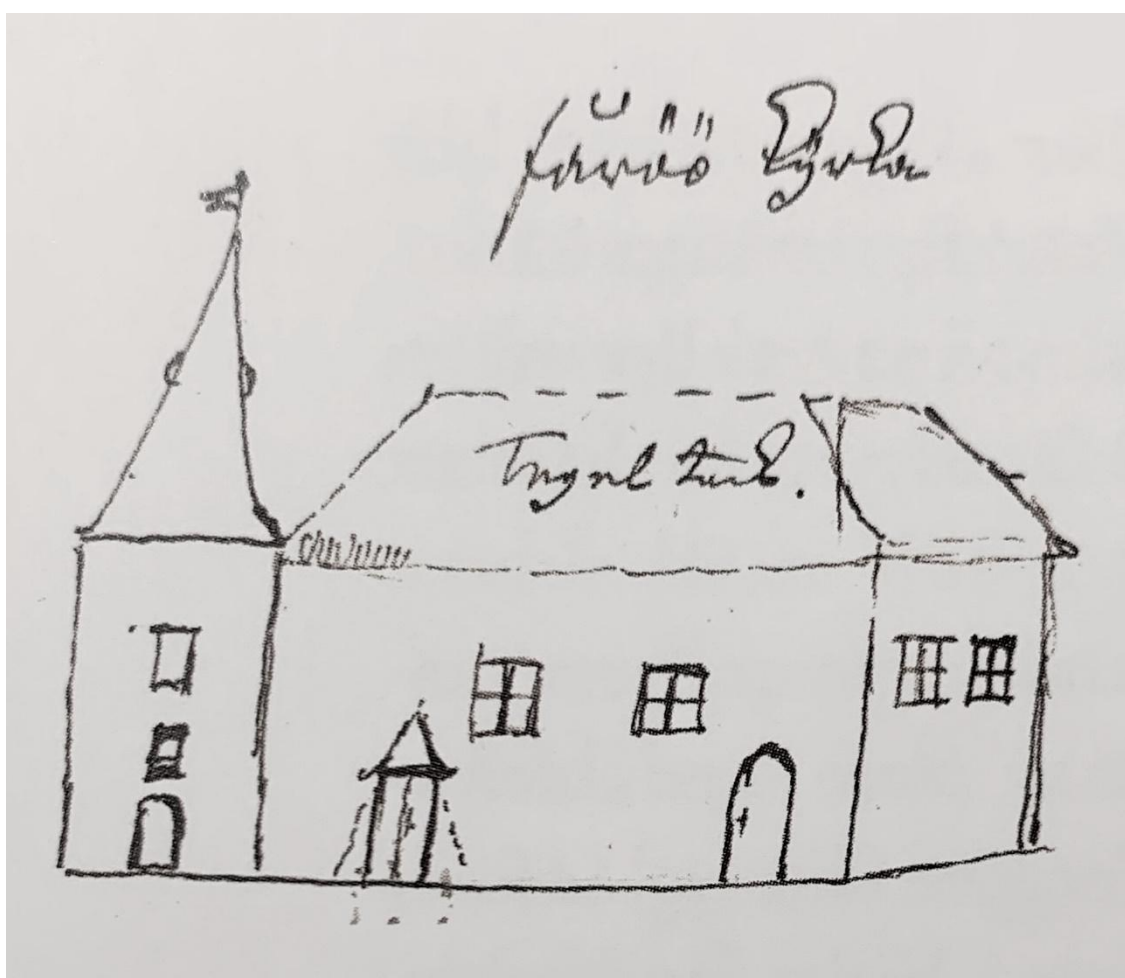
Detalj av "Stora Kutatavlan" från 1618. Kyrkan avbildad med två torn. Trots att Visby återgivits på ett sätt som visar på kännedom om platsen är det inte säkert att det gäller Fårö. Även i övriga delar av kartan finns kyrkor avbildade, alla på svenska fastlandet, med vad som kan framstå som torn i var ände och talar för att formen är mer schematisk. Foto i ATA.

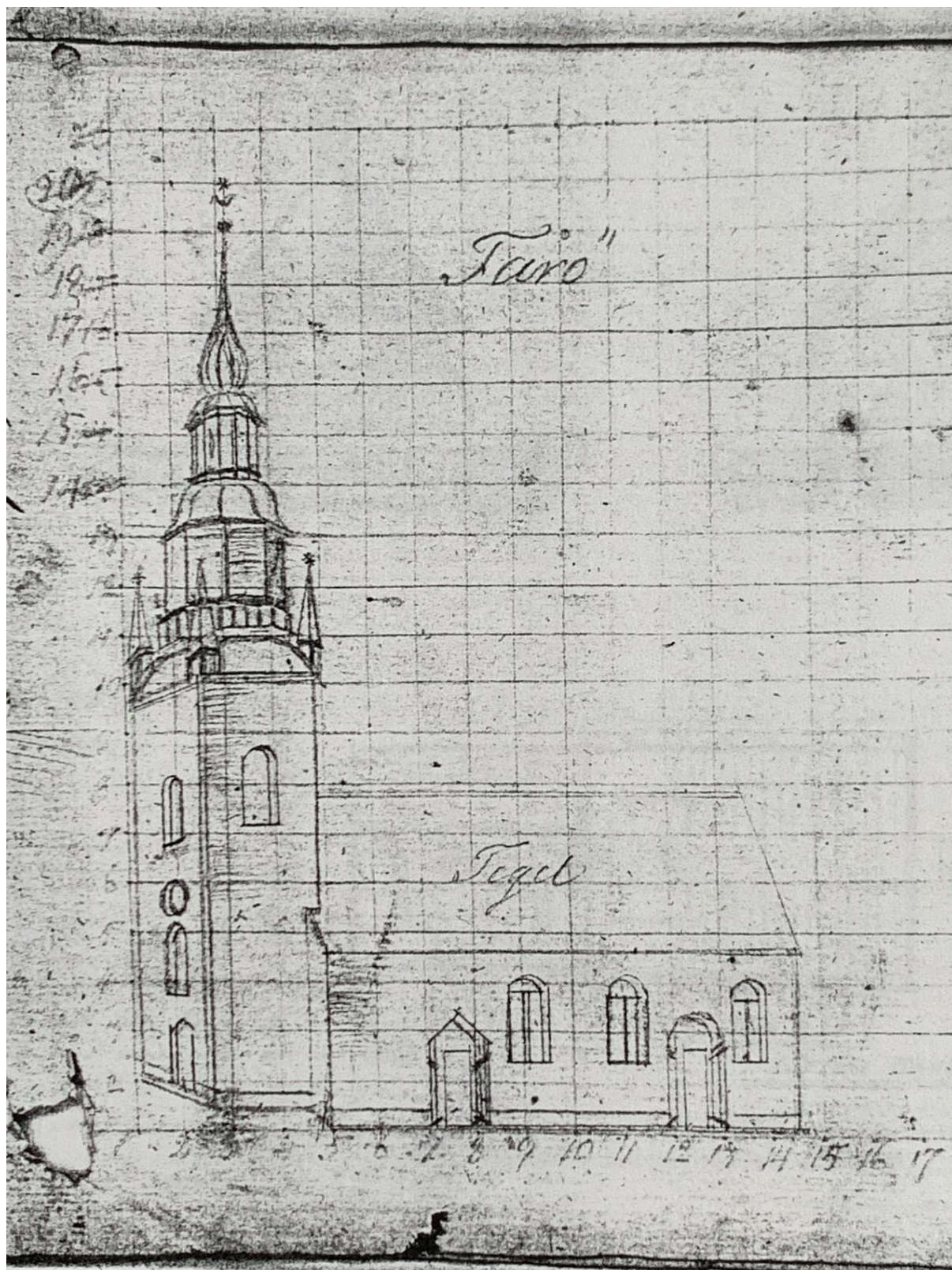
Skattläggningskarta 1692 där kyrkan avbildas med ett torn eller tornliknande uppbyggnad i var ände. Det är oklart om bilden återger kyrkans utseende eller utgör ett karttecken. Bilden har dock likheter med hur "Stora Kutatavlan" avbildar den och form skiljer sig från övriga kyrkor på kartan.

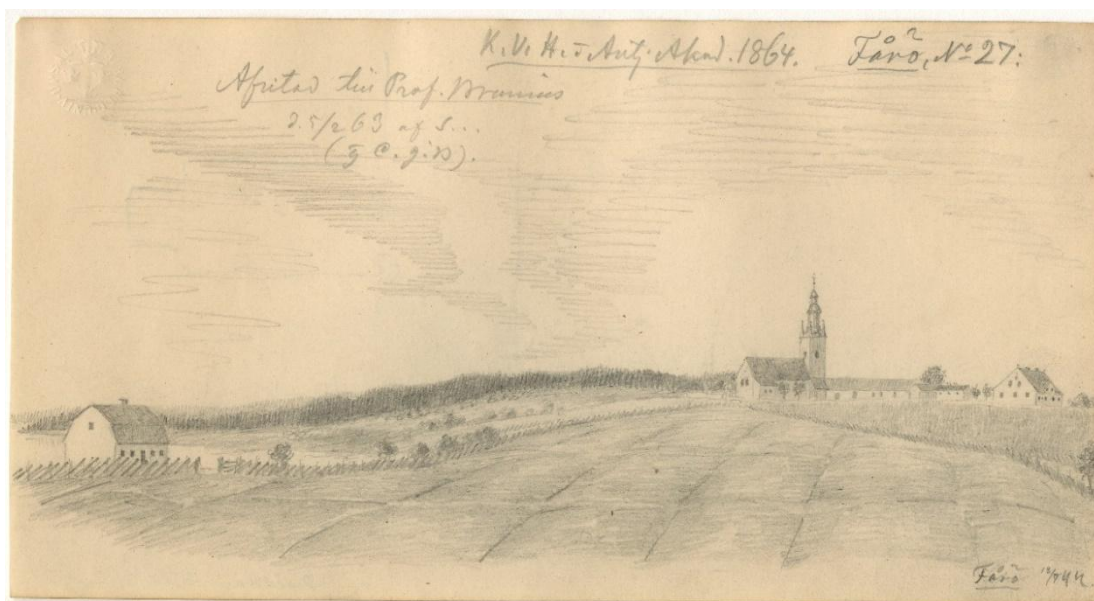
Kyrkans utseende enligt karta från 1703. Det är osäkert om kyrkan återges med sin dåvarande form eller som ett karttecken. Torn saknas över koret.

Exteriör från söder under 1700-talets första hälft. Tornet återges innan det höjdes omkring 1750. Tornhuven torde vara den som tillkom 1692. Portalernas placering på långhusets södra sida och deras triangulära respektive rundvågade krön torde vara korrekt medan tornportalen mera troligt fanns i väster, som i dag. Något fönster på korets södra sida återges inte, men däremot två fönster i öster. Av bilden att döma förefaller det som att taket var valmat, men teckningen är för summarisk för att dra några säkra slutsatser av. Taket täcktes som nu av tegel. Teckning, troligen av Johannes Pihl, i *Analecta Gothlandensia Walliniana*, Kungl. Biblioteket, Handskrifter Acc. 1989/47:1, efter Torsten Svensson i *Gotländskt Arkiv* 2008.

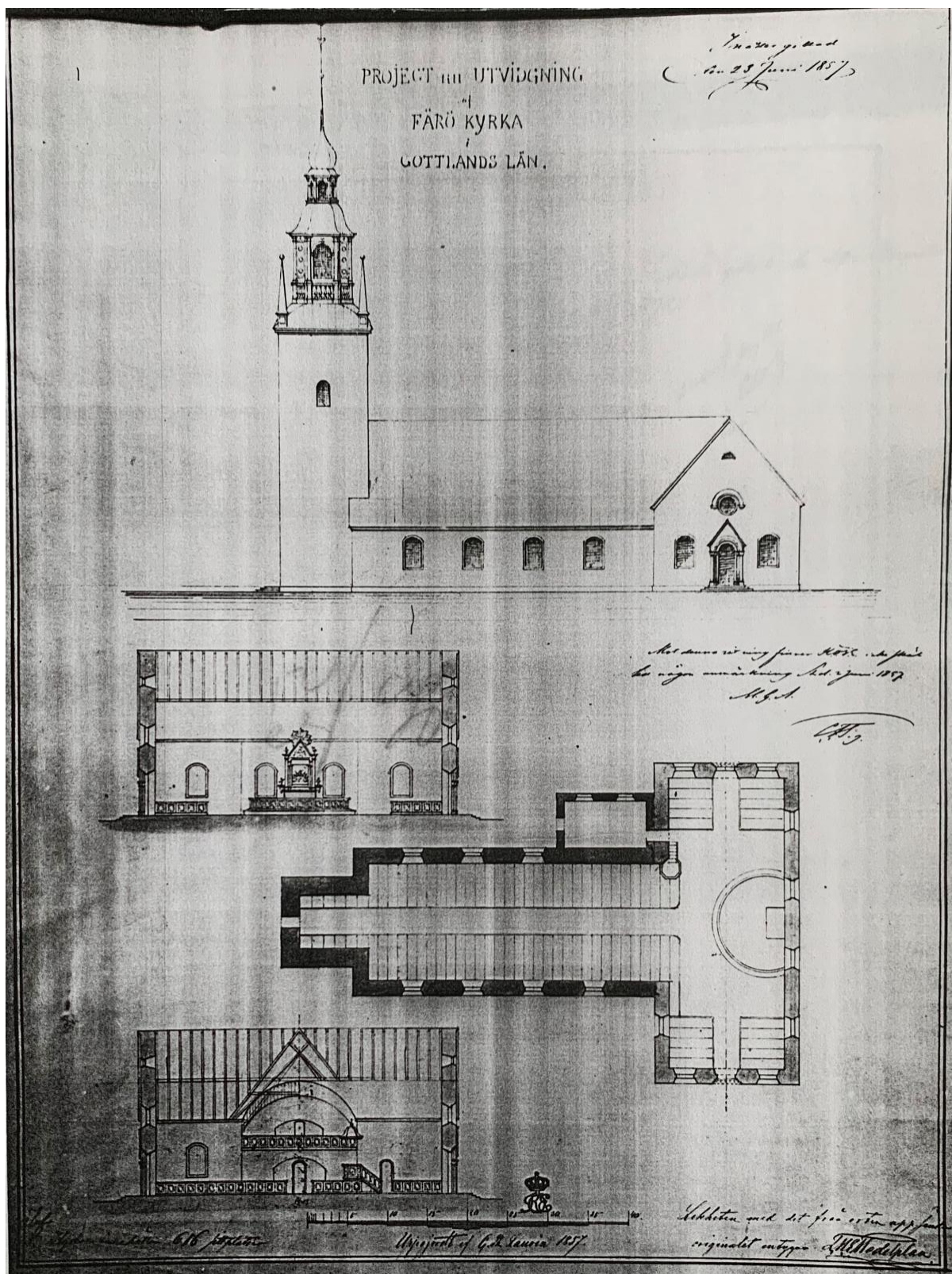
Exteriör från sydväst före ombyggnaden 1859-60, då portalerna mot söder sattes igen, ett nytt fönster togs upp i sydväst och tornets toureller togs bort förutom tillbyggnaden av tvärskeppet i öster. Teckning av Gustaf Adolf Unérus för pastoratets sigill från 1828, Visby Landsarkiv, Avskriftssamlingen volym A 46:5.

Kyrkan och kyrkviken från nordöst. Teckning av Pehr Arvid Säve 1844, Uppsala universitetsbibliotek (Alvin).

Kyrkan från nordöst före ombyggnaden 1859-60. Detalj av Säves teckning från 1844.

Ritning till kyrkans ombyggnad. Av ritningen framgår läget för den tidigare sakristian, som vid ombyggnaden lades vid tvärskeppets östra sida, samt tornets toureller som avlägsnades då eller senare. Ritning av Gustaf Philip Laurin 1857, möjligen bearbetad eller omritad av Thor Medelplan, som sannolikt handlade ombyggnadsärendet vid Överintendentsämbetet, enligt påskriften Ritning F 148:1, K-byråns ritningsfoton, ATA.

Exteriör från söder före 1800-talets ombyggnad. Xylografi av Wilhelm Meyer i Svenska Familj-Journalen 1882, efter målning av Johan Zacharias Blackstadius. Klipp i Gotlands Museums arkiv.

Exteriör från sydöst omkring 1880 (eller senare). Fasadernas spritputsade delar förefaller ha en något mörkare ton än de slätputsade. Gränsen mellan det äldre tegeltaket och det från tillbyggnaden 1859-60 framgår. Foto i Gotlands Museums arkiv (GFF 920_72).

Exteriör från sydväst, troligen på 1890-talet. Foto Alma Elisabeth Lundgren, f. Procopé, Gotlands Museums arkiv (GFF 920_71).

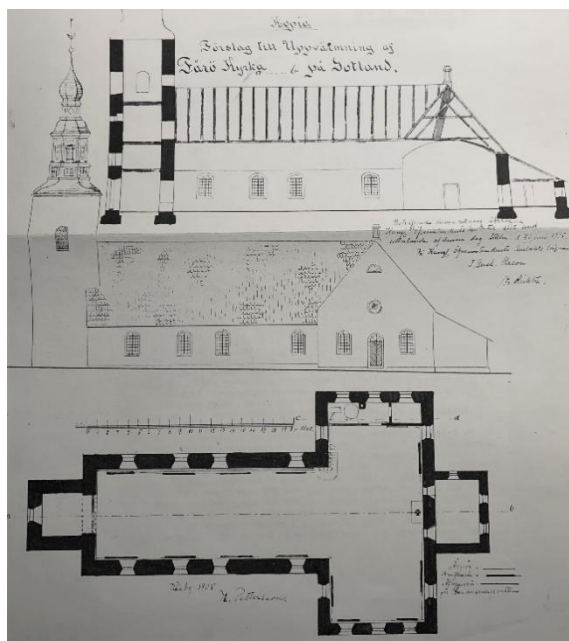
Exteriör från sydväst 1924 sedan skorstenen tillkommit 1913. Foto i ATA.

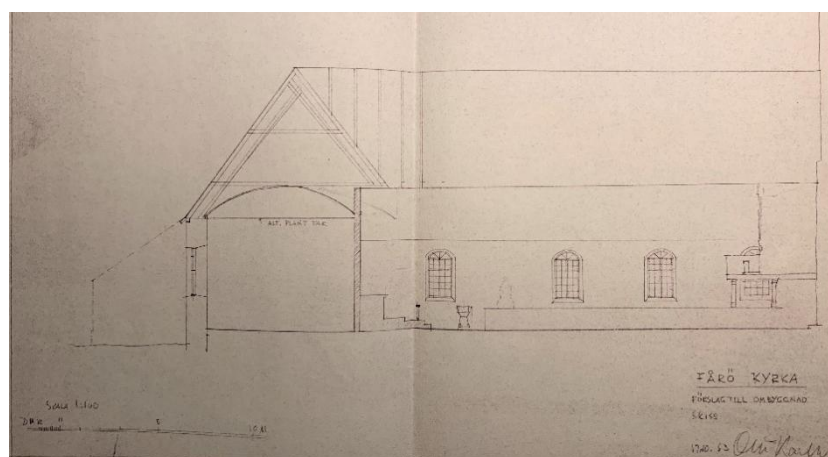
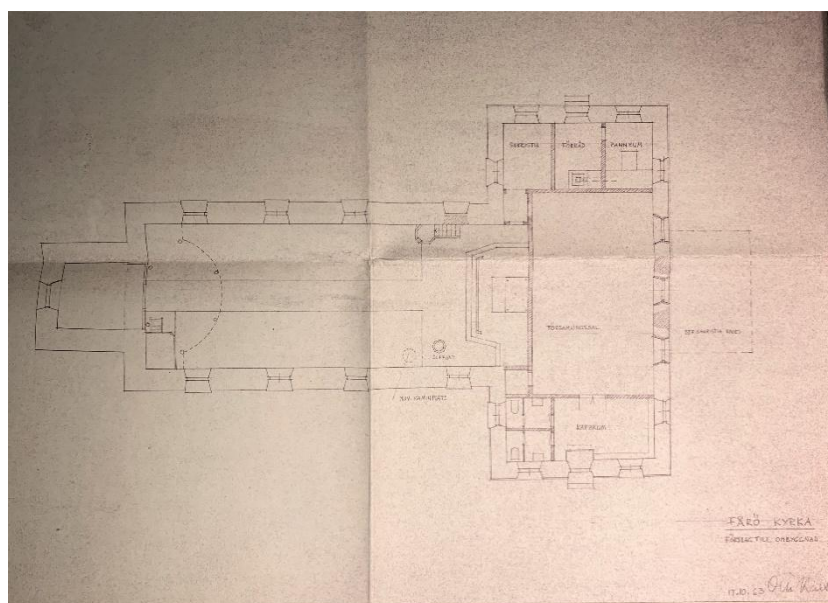
Exteriör från sydväst. Foto Alfred Edle 1930, ATA. Till höger detalj av nordfasaden. Foto Ingemar Holmström 1966, Gotlands Museums arkiv (GFF 920_112).

Södra tvärskeppsgaveln samt sakristian från nordöst före restaureringen 1969. Foto Ingemar Holmström 1966, Gotlands Museums arkiv (GFF 902_104 och GFF 902_106).

Ej genomfört förslag till uppvärmning med värmecentral bakom innervägg i norra korsarmens borte del och utplacerade radiatorer. Två kaminer ställdes istället i långhuset. Ritning av Nils Pettersson 1905, Gotlands Museums arkiv.

Ej genomfört förslag till ombyggnad av tvärskeppet till församlingshem och sakristia varvid kyrkorummet skulle minskas och sakristian rivas. Plan och sektion mot söder, ritningar av Olle Karth 1963, Gotlands Museums arkiv.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkan är uppdelad på några tydligt markerade adderade byggnadskroppar men har en i övrigt enhetlig fasadbehandling. Murarna är putsade och kalkade med spritputs på ytorna och slätputs i omfattningar och hörnkedjor. Detaljer i huggsten, som annars är vanligt på gotländska kyrkor, inskränker sig till tvärskeppsportalernas sidoposter och fönstrens solbänkar. Fönstren är stora och har likartad form, de är breda och med stickbågig avtäckning. Emellertid finns variationer såväl i hur skrånande smygarnas sidor är och om övergången mellan de vertikala posterna och det välvda krönet är rundad eller har ett tydligare brott. De senare fönstren återfinns främst bland dem från ombyggnaden 1858-59. I tvärskeppsgavlarna finns dock även rundfönster i gavelröstena och lunettfönster ovanför portalerna som in till vinden.

De stora sadeltaken är tegeltäckta. Kyrkans strikta symmetri bryts endast av sakristians norra sida som har dörr till såväl sakristian, så att den var tillgänglig utifrån, som till sakristians vind.

Västportalen har en framspringande putsad omfattning och ovanför sig ett fönster inskrivet i en yttre nisch med triangulärt krön, möjligen efterliknande den tidigare södra långhusportalens krön. En rund ljusglugg i tornets västgavel och ett litet spygatt för klockvåningens vattendäck är infogade i tornets tidigare ljudgluggar. Ovanför dessa sitter ljudgluggar med putsad omfattning och med stickbågiga krön erinrande om fönstrens form, men mot öster ersatta av en liten glugg ut över långhustaket. Ett ovanligt högt, slutet murparti ovanför ljudgluggarna inrymmer också stödkonstruktionen till den resliga tornhuven. Huven är formad i anslutning till huvar i senrenässans med två lanterninvåningar, den nedre med blindbalustrad och öppningsbara luckor, den övre med blindingar, uppdelade av karnissvängda tak och krönte av en lökkupol.

Exteriör från nordväst. Foto JL 2021.

Exteriör från sydväst. Foto JL 2021.

Exteriör från söder, ovanifrån. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

Exteriör från sydöst. Tvärskeppets proportioner och detaljer ansluter till den äldre kyrkan, men de något högre sidomurarna och gavlarna ger kyrkan en viss resning. Sakristian var inte tänkt för denna plats från början, men förstärker kyrkans längdriktning genom sitt läge. Foto JL 2021.

Exteriör från nordöst. Foto JL 2021.

Exteriör från nordöst. Foto JL 2021.

Exteriör från nordväst. Foto JL 2019.

Exteriör från sydväst. Foto JL 2021.

Långhuset och södra korsarmen från sydväst. Foto JL 2021.

Ovan, långhuset sett från sydväst. Foto JL 2021. Till vänster, den medeltida södra långhusportalen, igenmurad 1858-59, delvis frilagd under restaureringen 2000-2001, mellan de två fönstren i väster. Foto Louise Borgö, GF 0765-155, efter Borgö, dokumentation, rapport 2001, Gotlands Museums arkiv.

Medeltida portal i nuvarande långhusets sydöstra del, på det tidigare korpartiets södra sida, igenmurad 1858-59, delvis frilagd under restaureringen 2000-2001, invid det tredje fönstret från väster. Foto Louise Borgö, GF 0765-147, efter Borgö, dokumentation, rapport 2001, Gotlands Museums arkiv.

Västra delen av långhusets sydfasad. Svaga spår i putsen mellan fönstren markerar platsen för den tidigare sydportalen. Fönstret till höger fick sin form på 1700-talet, troligen 1723 eller 1781-82, det till vänster togs upp 1858-59. Snickerierna troligen förnyade då och senare. Foto JL 2021

Till vänster det näst östligaste fönstret i sydfasaden, troligen upptaget på 1700-talet. Till höger fönster från 1858-59 på västra sidan av det södra korsarmen. Fönstren från 1850-talet har ett något skarpare markerat båganfang än de äldre, dock sällan så tydligt som i detta. Foto JL 2021.

Skorsten från 1913. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift. Till höger södra tvärskeppsgavelns rundfönster och minnestavla. Foto JL 2021.

Södra tvärskeppsgaveln. Foto JL 2021.

Södra korsarmen från sydväst. Till höger södra tvärskeppsportalen från 1858-59 med dörrar från omkring 2015.
Foto JL 2021.

Tvärskeppet och sakristian från nordöst. Foto JL 2021.

Tvårskeppet och sakristian från öster. Foto JL 2021.

Sakristian från sydöst, byggd 1858-59, troligen till stor del med samma proportioner och byggnadsmaterial som den tidigare sakristian från ca 1770 på kyrkans norra sida. Foto JL 2021. Till höger detalj av teckning Säves teckning som visar den gamla sakristian.

Sakristian från nordöst. Foto JL 2021.

Sakristieingången med ådringsmålad innerdörr, troligen från 1858-59, till höger detalj. Foto JL 2021.

Norra tvärskeppsgaveln samt nordportalen från 1858-59. Foto JL 2021.

Norra tvärskeppsgavelns västra fönster samt rundfönstret och lunettfönstret till vinden. Foto JL 2021.

Norra korsarmen och långhuset från nordväst. Det mellersta fönstret togs upp 1858-59 på den tidigare platsen för sakristian, vars ingång låg strax till höger om fönstret. Foto JL 2021.

Långhusets norra fasad sedd från nordöst. Av de tre bortre fönstren härrör åtminstone något från 1700-talet. Foto JL 2021.

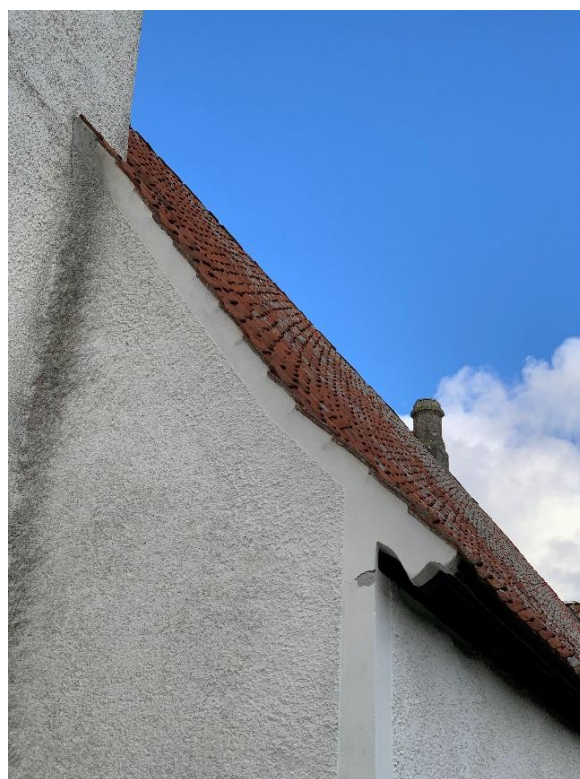
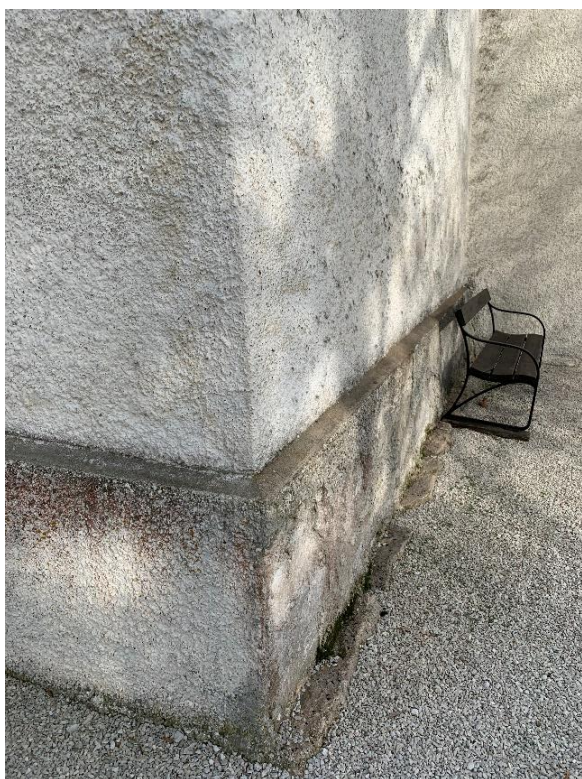
Norra långhusfasadens två västligaste fönster. Det till höger, det längst åt väster, har rundare övergång mellan sidorna och välvningen samt en vidare smyg och är sannolikt det fönster som togs upp 1761. Inskrift skall enl. Utas finnas i ett av fönstren med året 1761, men det anges inte i vilket. Foto JL 2021.

Murverksundersökningar i norra långhusmuren. Till vänster väster om det östligaste fönstret, visande en del av innerposten till den 1858-59 ingången till den tidigare sakristian. Att den var huggen talar för att sakristia fanns under medeltiden. Till höger mellan de båda västligaste fönstren visande övre delen av den tidigare nordportalen, igensatt troligen senast på 1700-talet, kanske långt tidigare. Foto Louise Borgö 2001 (GF 0765-188 och GF 0765-144), efter Borgö, dokumentation, rapport 2001.

Långhusets nordvästra hörn och nedre delen av tornets norra mur, sett från nordväst. Till höger detalj av västra långhusgavelns vindskida. Foto JL 2021.

Tornets sydvästra hörn med södra tornmurens sockel, och en under den synlig mursula, samt i fonden södra delen av långhusets västra mur. Även om sockeln är förenklad visar den att tornet inte torde vara samtida med långhuset. Till höger detalj av långhusets västgavel med vindskida. Foto JL 2021.

Västportalen samt fönster på tornets västra sida. Foto JL 2021.

Tornet från nordväst. De medeltida murarna sträcker sig sannolikt upp till och med fönstret. Ljudgluggarna, troligen från 1600-talets slut, låg innanför den runda gluggen och spygattet. Murarna från klockvåningarna och uppåt tillkom omkring 1750. Foto JL 2021. Tornets östra sida. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

Tornets västra sida samt södra ljudgluggen. Foto JL 2021 respektive Pär Malmros 2021, Visby stift.

Tornhuven från nordväst, byggd 1747-51 av Johan Reinicke och kanske Christian Losby, före 1800-talets mitt försedd med mindre hörntoureller. Foto JL 2021.

Tornhuven från sydväst. Foto JL 2021. Till höger detalj av nedre våningen. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

Tornhuvens övre del från sydväst. Foto JL 2021 och Pär Malmros 2021, Visby stift.

Interiör

Kyrkorummet är stort och ljust, till sin form, fönstersättning och inredning präglad av symmetri som endast bryts av predikstolen. De vitputsade murarna som övergår i de stora putsade tunnvalven reflekterar ljuset som når in genom rummets många fönster åt fyra olika håll med ofärgat glas. Rummet har en tydlig längdriktning från västportalen till altaret, förstärkt av långhusets obrutna mittgång utan sidoportal, men vid koret förgrenar sig rummet även i tvärskeppet, vars resliga, symmetriska och rikt fönsterförsedda gavlar ger dem en värdighet. Murar och valv har vit slätputs, i valven helt förnyad vid restaureringen 2000-01. Två delvis rekonstruerade invigningskors i långhusets östra del är en av få medeltida inslag. I putsen har också markerats omfattning av tidigare portaler och fönster. Golvet i kyrkan är av trä, även i långhusets mittgång, vars tidigare stengolv (som sedan 1761 sträckte sig till gränsen mellan långhus och kor före ombyggnad) delvis är inlagt i vapenhuset i tornet. Läktaren i långhusets västra del rymmer under sig avdelade rum med träväggar och har en bindbjälke, sannolikt från 1700-talet, längs västra muren. Väggarmaturerna på stolpar bidrar också till att ge rummet en rytm och variation.

Sakristian nås genom två dörrar, placerade på var sida om altaret och försedda med glas, som 1951-2001 var ersatta av slutna skivor. Rummet har trägolv och täcks av innertak av trä. Det har två fönster åt öster och en ingång utifrån på norra sidan, vilket tyder på att sakristian kunde användas för möten, undervisning och annat även när kyrkan var stängd. Sakristians vind nås genom en dörr på norra sidan med utvändig trappa, vilket visar att vinden från början inretts för förvaring. Tornets botten är avskild till vapenhus med en dörrförsedd trävägg, så som är vanligt i inte minst 1800-talskyrkor på svenska fastlandet. Före 1913 var tornbågen öppen. Golvets plattor av öländsk kalksten låg före 1967-69 i långhuset. Det på norra sidan målade årtalet tyder på en reparation detta år. Under den friliggande torntrappan av trä finns en målad kartusch som berättar om Magnus Möllers ommålning 1761. Kraftiga trästolpar i rummets hörn bidrar till att avlasta tornets murar från klockans rörelsekrafter och tornhuvens tyngd.

Tornets första övervåning har en ljuskälla i väster, medan den östra delen före orgelns tillkomst 1875 öppnade sig som en båge mot kyrkorummet, liksom den nedre våningen gjorde fram till 1913. Rummet har ett äldre trägolv, på vilket står en träinbyggnad som upptar större delen av rummet, och ett tredingstak av trä, vars omsorgsfullt lagda utförande talar för att det var synligt från kyrkorummet. Murarna är putsade och har fortsättningen av den bärkonstruktion som syntes i vapenhuset. Tornets andra övervåning skiljer sig åt, främst genom att väggarna är grövre och mer summariskt putsade. Mest puts har östra muren, som utgörs av den medeltida långhusets västgavel. Åt norr och söder finns huggna stenomfattningar kring dagens blygsamma gluggar. Åt söder finns avtryck av en igensatt öppning. Omfattningarna ter sig slumpmässigt hopsatta av delar, kanske från andra byggnader. Våningen har sannolikt fungerat som klockvåning med ljudgluggar som skall efterlikna de på Gotland vanliga med huggna detaljer. Våningen ovanför utgör klockvåning med ljudgluggar åt tre håll och en liten öppning åt öster. Golvet sluttar snabbt ner mot ett slukhål som för det till ett spygatt från våningen under. Våningen, som invändigt saknar puts, övergår uppåt omärkligt i en del som rymmer tornhuvens underkonstruktion. Tornhuvens är högre, men invändigt trång och gränsen mellan de olika våningarna är inte tydlig. Några av bjälkarna i huven är ännu målade med rödtjära, den färg som före 1800-talet täckte huvuddelen av huven. Innanför luckorna i den nedre lanternin finns en gångbrygga längs med sidorna.

Långhus- och korvindarna nås genom en öppning i östra tornmuren i den andra övervåningen. Passagens omfattning är omsorgsfullt murad med helt raka sidor och framstår som samtida med omgivande murverket, och inte som en senare uppbruten öppning. Vindarna är stora. En enkel brädvägg med oklar funktion avdelar vindens östra del från den västra. På muren som är gemensam mellan långhusets västgavel och tornets östra mur förekommer några märkligheter, dels spår av ett takfall eller en avrinning för att leda bort regnvatten som sipprat in mellan taket och tornets östmur, dels på murens nedre del murstenar som ser ut att kunna ha utsatts för brand. Detta bör ha skedd långt före 1600-talet och har berörts ovan. Även skorstensstockarna, burna av järnbalkar, bidrar till att dela upp vinden. Takstolen i öster, ovanför tvärskeppet, har en annan form än den i väster och har kompletterats med sent tillkomna virken i stor omfattning.

Interiör mot öster. Foto JL 2019.

Interiör mot öster från läktaren. Foto JL 2021.

Interiör mot öster från läktaren. Foto JL 2021.

Interiör mot sydöst. Foto JL 2021.

Interiör av korpartiet och tvärskeppet mot söder. Foto JL 2021.

Interiör av norra korsarmen och del av långhuset mot nordväst. Foto JL 2021.

Interiör mot väster. Foto JL 2021.

Interiör mot väster. Foto JL 2019.

Interiör mot väster. Foto JL 2021.

Interiör av södra korsarmen och långhuset mot sydväst. Foto JL 2021.

Interiör av södra korsarmen mot söder. Foto JL 2021.

Interiör av korpartiet och norra korsarmen mot norr. Foto JL 2019.

Interiör av korpartiet mot nordöst med ingångar till sakristian. Foto JL 2021.

Interiör av sakristian mot öster. Foto JL 2021.

Interiör av sakristian mot väster. Foto JL 2021.

Interiör av norra korsarmen mot nordväst och södra korsarmen mot sydöst. Foto JL 2021.

Interiör av långhusets östra del mot söder. Foto JL 2021.

Markering i putsen på södra långhusmuren av fönster från 1700-talet och den medeltida portalen till det tidigare korpartiet samt, till höger, den medeltida sydportalen till långhusets västra del, igenmurade 1858-59. Foto JL 2021.

Markering i putsen på norra långhusmuren av medeltida nordportalen till långhusets västra del, igenmurad troligen senast på 1700-talet. Till höger skärningen mellan långhusets och tvärskeppets putsade trätunnvalv. Foto JL 2021.

Läktartrappa i långhusets sydvästra hörn, sedd nedifrån och ovanifrån. Foto JL 2021.

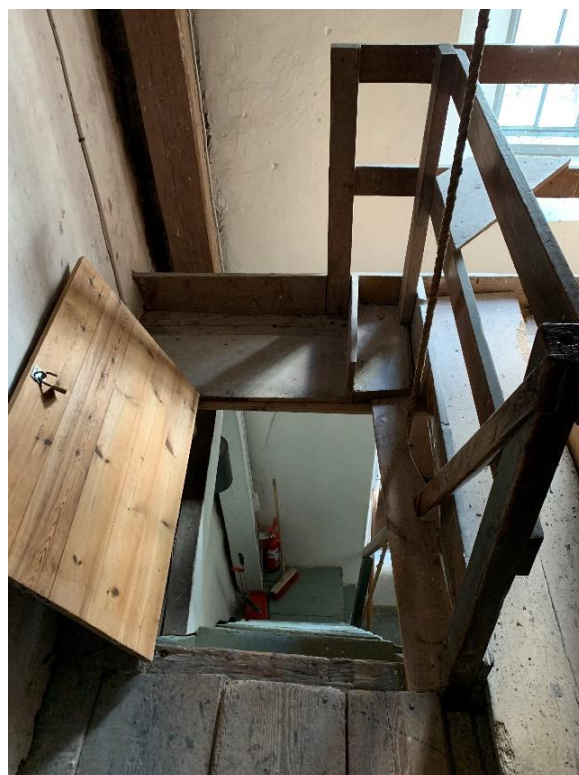
Långhusets sydvästra och nordvästra hörn med bindbjälke längs västra långhusmuren synlig på var sida om orgeln uppe på läktaren. Foto JL 2021.

Vapenhuset i tornets bottenvåning, sedd mot öster. Träväggen i den låga, murade och tidigare öppna tornbågen tillkom 1913. Hörnstolparna utgör stödkonstruktion för klockvåningen. Foto JL 2021.

Interiör av vapenhuset i tornets bottenvåning, sedd mot nordöst och väster. Det på norra muren målade året 1827 syftar sannolikt på en reparation av tornet. Golvet sänktes och belades med stenplattor 1967-69. Foto JL 2021.

Trappa mellan tornets bottenvåning och första övervåning, sedd nedifrån och ovanifrån. Foto JL 2021.

Tornets första övervåning, sedd mot sydväst och uppåt mot nordväst. Det vällagda tredingstaket, format som prydligt innertak under bjälklaget, visar att rummet varit synligt från kyrkorummet. Foto JL 2021.

Tornets första övervåning, sedd mot sydöst och nordöst. Den murade bågen var öppen in mot kyrkorummet innan orgeln tillkom 1875. Hörnstolpen har urtag för tidigare bjälkkonstruktion. Foto JL 2021.

Den sedan 1875 igensatta öppningen mellan tornets första övervåning och kyrkorummet, sedd mot nordöst, med delar av kyrkorummets väggarmaturer från 1967-69. Till höger passage i nordvästra hörnet till våningen ovanför. Foto JL 2021.

Tornets andra övervåning, tidigare klockvåning och troligen byggd i slutet av 1600-talet, sedd mot väster.
Foto JL 2021.

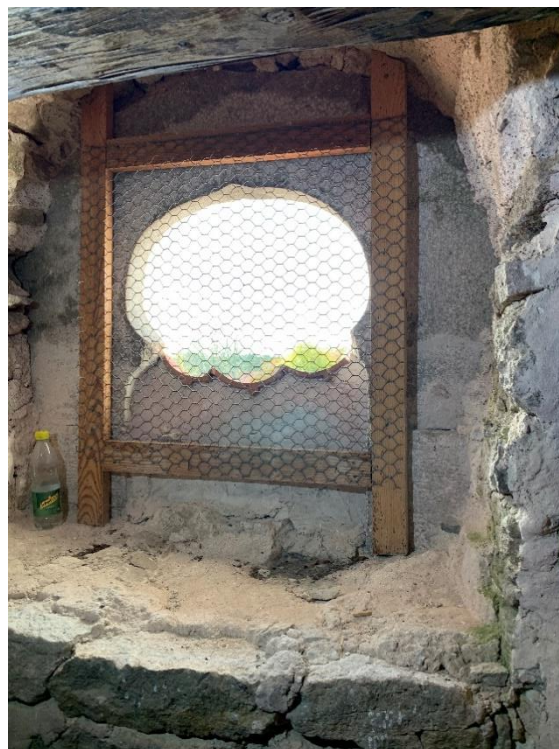
Tornets andra övervåning mot norr med igensatt tidigare ljudglugg. Foto JL 2021.

Tornets andra övervåning mot öster med ingång till långhusvinden. Foto JL 2021.

Tornets andra övervåning mot söder med spår av igensatt ljudglugg. Foto JL 2021.

Glugg i andra övervåningens västra mur. Omfattningen utgör del av tidigare ljudglugg, sannolikt från 1600-talets senare del, formad av äldre huggen omfattning med okänt ursprung. Foto JL 2021.

Del av omfattning till tidigare ljudglugg i andra övervåningens norra mur, nu öppning för klockdäckets spygatt. Formad sannolikt vid 1600-talets senare del av huggstensdetaljer med okänt ursprung. Foto JL 2021.

Klockvåningen mot söder. Foto JL 2021.

Klockvåningen mot sydväst. Till höger det starkt sluttande klockdäcket mot nordväst. Foto JL 2021.

Klockvåningen mot öster. Foto JL 2021.

Norra ljudgluggen, till höger den lilla ljudgluggen mot öster. Foto JL 2021.

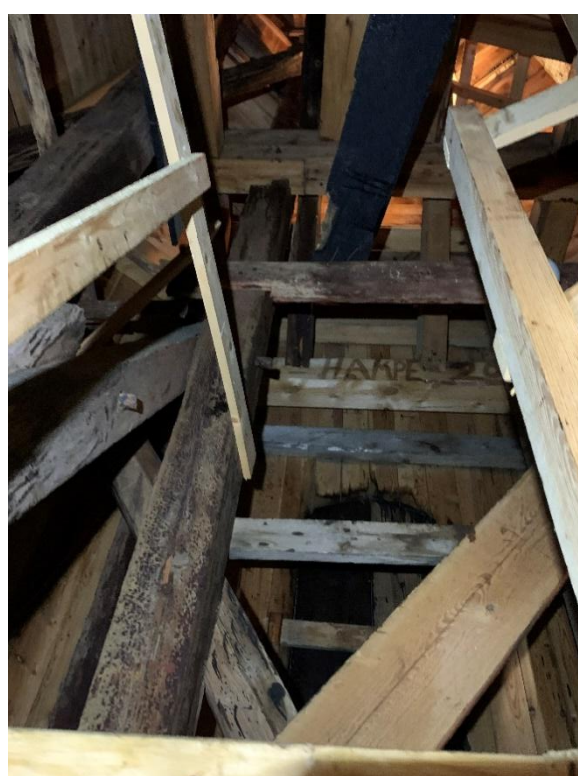
Nedre delen av våningen ovanför klockvåningen, sedd mot sydväst. Foto JL 2021.

Nedre delen av våningen ovanför klockvåningen sedd mot nordöst. Foto JL 2021.

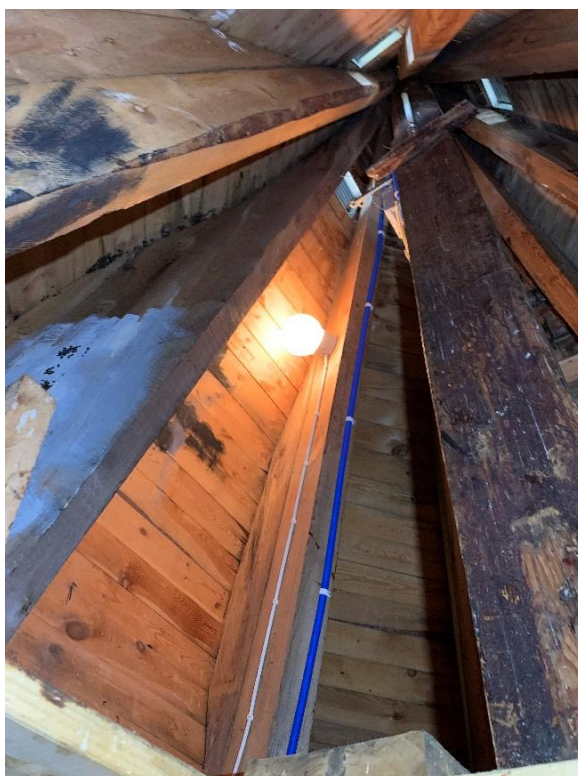
Tornhuvens bärverk i övre delen av våningen ovanför klockvåningen. Till höger murkrönet och huvens nedre takfall. Foto JL 2021.

Murkrönet i ett av hörnen. Synliga spår av de på 1850-talet rivna spirorna i hörnen saknas. Till höger blick upp i huvens nedre våning. Foto JL 2021.

Luckförsedd öppning i huvens nedre våning. Stolpen i förgrunden visar spår av den rödtjära som enligt uppgift tidigare använts på delar av huven. Till höger knutpunkt med sannolikt ursprungligt järnbeslag. Foto JL 2021.

Tornhuvens övre våning, som saknar luckor. Till höger blick uppåt i den krönande lökkupolen. Foto JL 2021.

Långhusvinden mot väster. Foto JL 2021.

Långhusvinden mot öster. Foto JL 2021.

Passage genom långhusets västgavel från tornets andra övervåning in till långhusvinden. Det relativt kraftiga murverket och öppningens raka sidor tyder på att långhusgaveln är medeltida samt att öppningen är ursprunglig och inte uppbruten. Foto JL 2021.

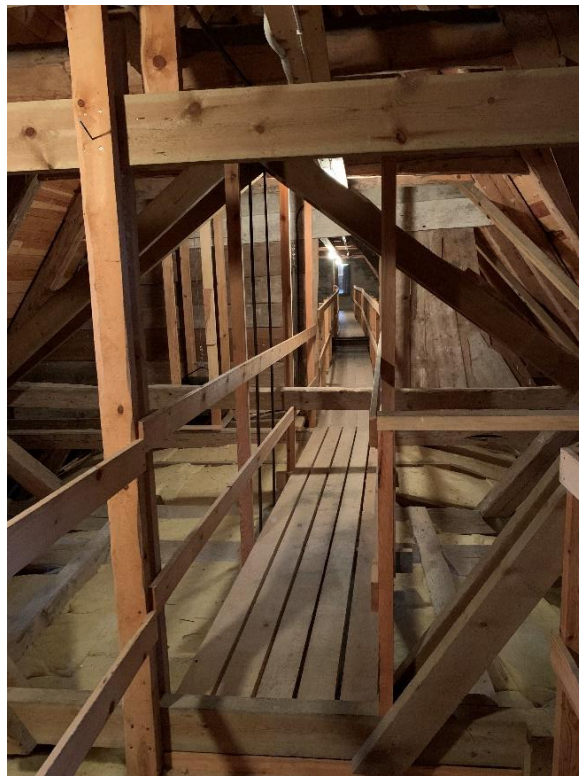
Muravtrappning med spår av takfall på var sida om öppningen in till långhusvinden, antingen ett äldre yttertak eller avledning av läckage vid tornmuren. Foto JL 2021.

Spår av tegel från takfallet i långhusets västgavel samt detalj av murverket. Flera stenar i västgaveln har eroderats och uppvisar möjligen spår av tidigare eldsvåda, något som inte går att se på murverket från 1600- och 1700-talet i tornet och i så fall inträffade före dess. Foto JL 2021.

Övre delen av långhusets västgavel som också utgör tornets östmur och som är putsat, troligen för att murverket är av ett annat slag än längre ned och från tornets påbyggnad omkring 1750. Till höger långhusvinden mot väster med bärkonstruktion från 1913 av järn för skorstensstockar och skorsten. Foto JL 2021.

Enkel brädvägg mellan långhusvinden och tvärskeppsvinden, sedd från väster och öster. Foto JL 2021.

Anslutningen mellan tvärskepps- och långhustaket, sedd nedåt mot söder och uppåt mot sydväst. Foto JL 2021.

Anslutningen mellan tvärskeppet och långhuset, sedd mot nordöst. Till höger tvärskeppsvinden sedd mot söder.
Foto JL 2021.

Tvärskeppets södra gavelröste. Till höger fönster i norra tvärskeppsgaveln. Foto JL 2021.

Fast inredning och inventarier

Kyrkans altare är murat, byggt 1858-59, marmoreringsmålat och försett med en altarskiva av röd, sannolikt öländsk kalksten. Altaruppsatsen av sandsten av den typ som tillverkades i anknytning till Burgsvik, kan dateras till 1600-talets slut och målades 1709. En ommålning utförd av den öländske målaren Justus Johan Söderberg 1859 avlägsnades 1968. Altartavlan infogades i ett nytt arrangemang vid kyrkans ombyggnad med de två flankerande sakristiedörrarna med sina snickerier och målad dekor på muren, vilken togs bort 1951 och rekonstruerades 2001. Altarringen och skriftepallen (bekännelsepallen), som står kvar på sin ursprungliga plats och ovanligt nog inte är sammanfogad med altarringen, tillkom troligen vid kyrkans ombyggnad.

Predikstolen med intarsiadekor och förgyllning kröns av Fredrik I:s namnchiffer och året 1725. Ryggstycket tillkom 1747 och predikstolen målades 1761. Den vidgades sannolikt när den flyttades till nuvarande plats 1859. En kompletterande övermålning från denna tid avlägsnades 1968. Av bänkinredningen har den i långhuset tillkommit i olika omgångar 1723-1747 och målades 1761. Även korbänkarna, närmast altaret, är från 1700-talet. Bänkarna i korsarmarna tillkom när dessa byggdes 1858-59, varvid korbänkarna flyttades dit och försågs med senare avlägsnade gallerverk. 1859 målades alla bänkar om, men 1847 togs 1700-talsdekoren fram på de äldre bänkarna. Långhuset bänkar byggdes om 1967-69 då de breddades och gjordes bekvämare.

Dopfunten har en kolonnliknande fot och åttkantig cuppa av ett slag som inte har någon riktig motsvarighet på Gotland. Sidorna har en enkel dekor i grund relief. Fram till 1968 hade funten en övermålning av okänd ålder, sannolikt förnyad senast på 1700- eller 1800-talet. Ett litet krucifix från 1300-talet, från en processionsstav, var tidigare fäst på predikstolens ryggstycke. Nummertavlorna är från 1700-talet och 1859. Två votivskepp (kyrkskepp), utförda av Edvin Hamstedt 1959 och 1968, varav barkskeppet ”Agnes” hänger i långhuset och skolskeppet ”Danmark” förvaras i monter. Längs väggarna, fästa i bänkarna, står belysningsarmaturer i furu som utförts av Evert Fagerberg 1968 efter ritningar av arkitekten till 1967-69 års restaurering Carl-Olof Deurell. Ett epitafium över kyrkoherde Johan Berentzon från 1655 hänger i södra korsarmen, före 1967-69 mitt emot predikstolen. En fattigstock från 1747 målades av Magnus Möller 1761, uppställd i kyrkans västra del där även står en järnbeslagen kista från 1807. Orgeln byggdes av Frans Andersson 1860 för Vaddö kyrka i Uppland. När den kyrkan eldhärjats 1873 valde man att bygga en ny orgel och sålde den gamla, som 1875 sattes upp av Olof Niklas Lindkvist i Fårö kyrka. Verket är bevarat sedan dess men har reparerats under 1900-talet. En runsten i vapenhuset tillverkades under senmedeltiden och är sammanfogad 1981 av delar som alla påträffats vid Langhammars gård. Av ljuskronorna är den äldsta utförd på 1700-talet i trä av Edward Nordström.

Kyrkans mest berömda inventarium är den så kallade Stora kutatavlan, en votivtavla från 1618 till minne av femton säljägare som räddades efter två veckor på ett isflak. Förutom den dramatiska berättelsen har tavlan uppmärksammats för sin återgivning av Visby med Visborgs slott samt Gotland och det svenska fastlandet. Målaren i Visby Jörgen Maller har föreslagits som möjlig mästare. Lilla kutatavlan berör en liknande händelse för två personer under tre dagar 1767. I kyrkan finns minnestavlor som påminner om Fårös utsatta läge under Andra världskriget. En kyrkstöt från 1700-talet finns bevarad, med rekonstruerad knopp. Kormattan i röllakansteknik vävdes vid Vävboden av signaturen JP och skänktes av Centerns kvinnoförbund 1968. Klockan göts 1889 av Johan A. Beckman & Co i Stockholm. Den tidigare klockan var liten och gjuten 1646.

På Gotlands Museum finns träskulpturer, visande figurer ur ett altarskåp, som till sin stil starkt erinrar om altarskåpet i Linde, vilket är daterat 1521 och signerat GWK och kan ge en uppfattning om när det i Fårö tillverkades. Två tennljusstakar från 1506 och ett dopfat från 1500-talet av mässing finns i Statens historiska museum sedan mitten av 1800-talet.

Altare, altarpuppets och bekännelsepall, placerad fristående, mitt för altaret. Foto JL 2019.

Altaranordningen från nordväst, tillkommen 1858-59 med altartavla från 1600-talets senare del. Den målade väggdekoren rekonstruerad 2000-01. Foto JL 2021.

Det murade och marmoreringsmålade altarbordet från 1858-59. Foto Danne Pe Pettersson 1996-2001, Visby stift.

Altaruppsatsen från 1600-talets senare del med målning från 1709. Foto Danne Pettersson 1996-2001, Visby stift.

Altaruppsatsen med tidigare målning av J. J. Söderberg från Öland 1859, borttagen 1967-69 då den äldre färgsättningen återställdes. Foto Erik Olsson 1968, ATA.

Predikstol från 1725, målad 1761. Konserverad 1968 då övermålning från 1859 avlägsnades. Foto JL 2021.

Predikstolskorgen och trappan. Foto JL 2021.

Detalj av predikstolskorgen. Till höger ryggstycket och ljudtaket. Foto JL 2021.

Norra och södra
bänkkvarteret. Målningarna
av Magnus Möller 1761,
framtagna 1947, bänkarna
ombyggda, breddade och
mer bekväma 1968. Foto JL
2021.

Korbänk från 1700-talet,
flyttad till nya korpartiet
1858-59. Foto JL 2021.

Bänkkvarter på södra korsarmens östra sida, byggda 1859, synbarligen med bevarade avstånd ej lutande ryggstöd. Foto JL 2021.

Utrymmet innanför altarringen med bekännelsepallens placering, bevarad på ursprunglig plats. Till höger ambo, troligen från 1970-talet, tillverkad av Evert Fagerberg. Foto JL 2021.

Dopfund med enkel dekor, i kalksten, från 1300-talet. Foto JL 2021.

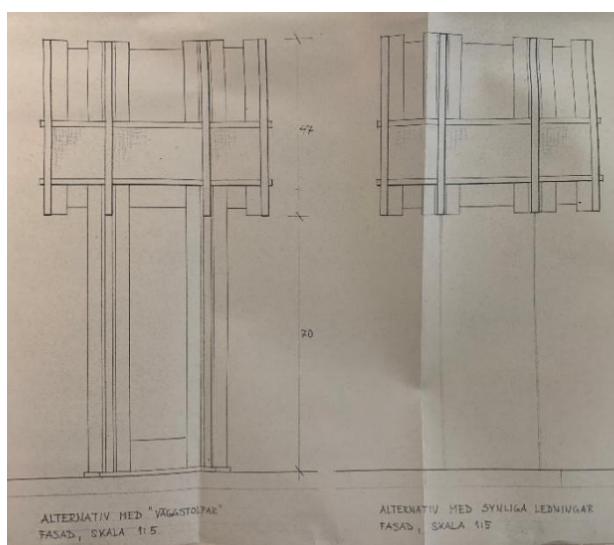
Dopfunten med tidigare lock och en 1968 avlägsnad marmoreringsmålning från 1700- eller 1800-talet. Foto Samuel Hedlund 1926, ATA. Processionskrucifix från 1300-talet i snidad ek. Foto JL 2021.

Nummertavla från 1859. Till höger kyrkskepp, barkskeppet Agnes, byggd av Edvin Hamstedt 1959. Foto JL 2021.

Väggarmatur i furu av Evert Fagerberg 1968 efter ritning av Carl-Olof Deurell. Foto JL 2021.

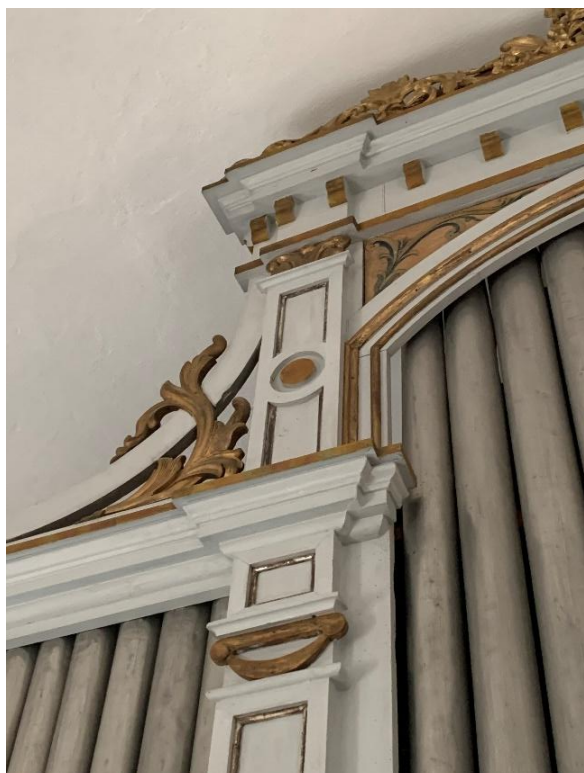
Väggarmatur från 1967-69. Foto JL 2021. Till höger ritning till armaturen med vägghängt alternativ utan bärande stolpar och med synliga ledningar. Ritning av Carl-Olof Deurell 1968, Gotlands museums arkiv.

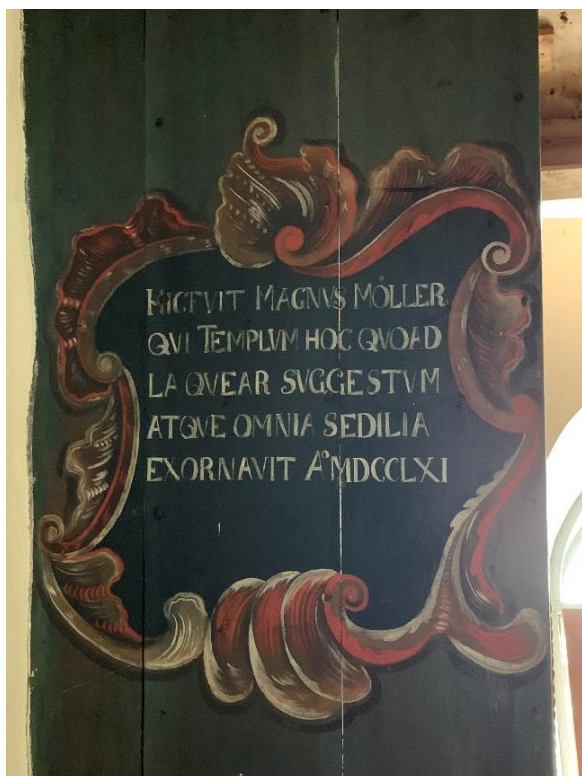
Epitafium över kyrkoherde Johan Berentzon med familj, 1655. Till höger fattigstock från 1747, målad 1761 av Magnus Möller. Foto JL 2021.

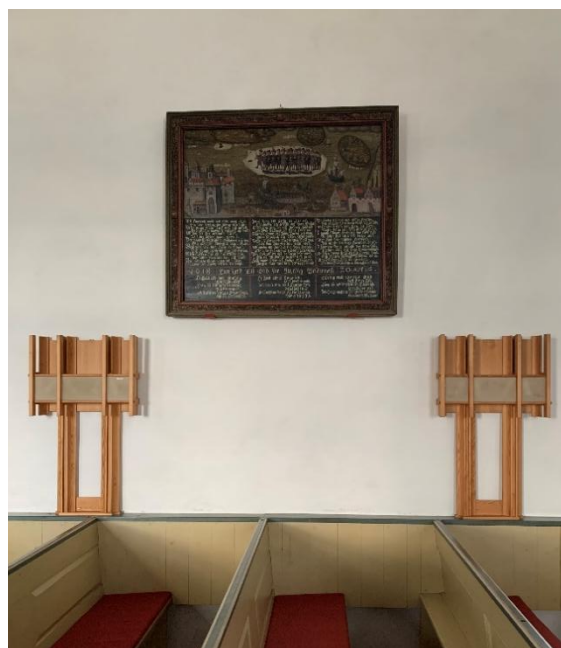
Järnbeslagen kista, tillverkad 1807, signerad PKSD. Foto JL 2021.

Detalj av orgelfasaden. Orgeln byggd av Frans Andersson 1873 för Vaddö kyrka i Uppland, inköpt till Fårö kyrka 1875. Till höger runsten, senmedeltida, troligen från 1400-talet, flyttad till kyrkan från Langhammars gård. Foto JL 2021 och 2019.

Målad kartusch på torntrappans undersida om Magnus Möllers dekorering av kyrkans innertak 1761. Till höger ljuskrona i trä, tillverkad av Edward Nordström på 1700-talet, sedan 1878 i tornets bottenvåning. Foto JL 2021.

Lilla kutatavlan, 1767. Foto Danne Pe Pettersson 1996-2001, Visby stift. Till höger Stora Kutatavlan. Foto JL 2021.

Stora Kutatavlan från 1618 över ett säljägerlag som räddades efter att ha drivit på isen i 14 dagar, med den äldsta bilden av Visborgs slott. Foto Danne Pe Pettersson 1996-2001, Visby stift.

Minnestavlor från Andra världskriget över omkomna sockenbor och över stöd till Finland. Foto Danne Pe Pettersson 1996-2001, Visby stift.

Gravvård från 1857, nu i koret, möjligen för att graven påverkades av kyrkans ombyggnad 1858-59. Till höger kyrkstöt från 1700-talet, krönet nygjort under 1900-talet efter det skadade originalet. Foto Danne Pe Pettersson 1999-2001, Visby stift.

Kormatta vävd i röllakansteknik vid Vävboden, signerad JP. Gåva av Centerns kvinnoförbund 1968. Foto JL 2021.

Klocka, gjuten 1889 av Johan A. Beckman & Co i Stockholm, som ersättning för en liten klocka som göts 1646. Foto JL 2021.

Delar av altarskåp i ek från 1500-talets början, tillskrivna den mästare GWK som tillverkat altarskåpet i Linde kyrka 1521, sedan 1909 i Gotlands Museum. Foto Danne Pe Pettersson 1996-2001, Visby stift.

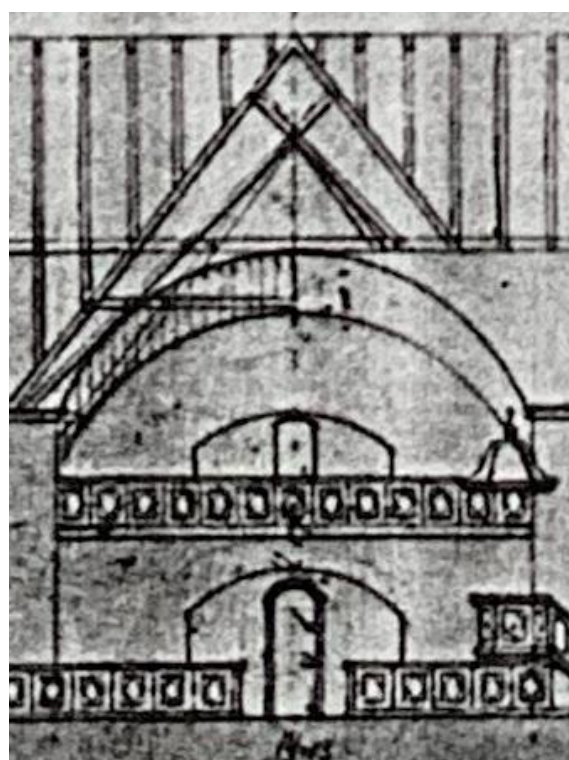
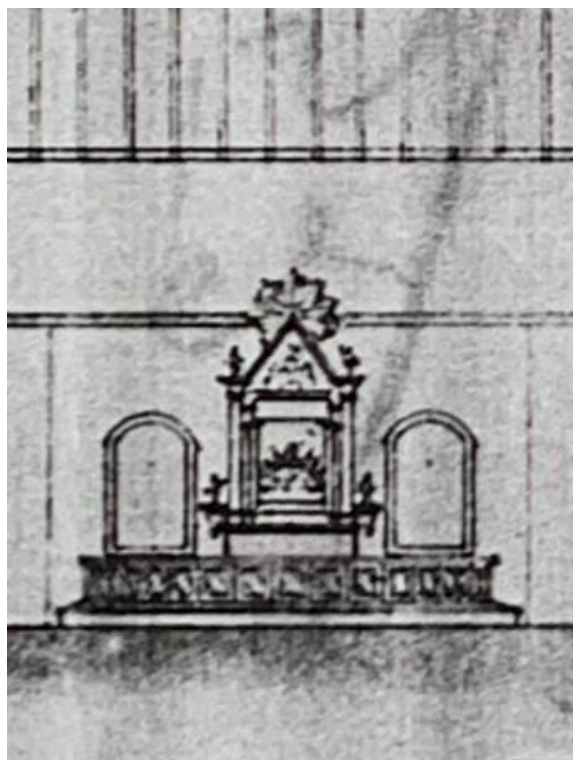
Restaureringar

De senaste restaureringarna

Kyrkans karaktär präglas helt av ombyggnaden 1858-59. Före dess var det dåvarande i fem raka plan välvda innertaket av trä och inredningen rikt bemålade. Dekorens karaktär framgår av några av luckorna på bänkinredningen och av enstaka bräder som påträffats återanvända i det nuvarande trätunnvalvet. Utformningen skilde sig starkt från den karaktär som rummet fick efter ombyggnaden, med vitputsat välvt tunnvalv och bänkinredning målad i enhetlig gulbrun färg. Vissa punktvisa insatser företogs, som att kaminer och en vägg i tornbågen tillkom 1913, väggar och valv kalkades 1924, bänkarnas äldre färgsättning togs fram 1947 och sakristiedörrarna och altaväggen målades vita 1951. Annars är det först 1967-68 invändigt och 1969 utvändigt som kyrkan genomgick en övergripande restaurering. Alla ytskikt sågs över. Bänkarnas inre byggdes om, ett sedan länge drivet önskemål om att göra dem bekvämare. Altartavlan, predikstolen och dopfunten frilades från övermålningar 1858-59 och tidigare. Stengolvet från 1700-talet i långhuset ersattes av trägolv och lades delvis in i vapenhuset. Kaminerna från 1913 togs bort och ersattes av elektrisk uppvärmning. Kaminernas gjutjärnskronor kröner idag västra kyrkogårdsingången. Kyrkan torde ha varit en av de sista sockenkyrkor i landet att ha kvar sina vedeldade kaminer som enda värmekälla. Av foton att döma hade de då sotat ner kyrkorummet avsevärt. Stolpburna väggarmaturer tillkom liksom en läktarunderbyggnad. Arkitekt var Carl-Olof Durell, Stockholm, byggmästare Henning Werkelin, Fårö, och konservator Erik Olsson, Sanda. En övergripande yttre restaurering 2000-01 och inre 2002 utfördes enligt förslag av arkitekt Jan Utas, Visby, med Byggnadshyttan som entreprenör. Undertak lades under teglet, alla tunnvalven försågs med ny puts och den målade dekoren kring altartavlan återställdes till sitt utseende före 1951.

Delar av det av Magnus Möller
målade innertaket från 1761
som visar något av
kyrkorummets färgsättning
före 1858-59. Foto Danne Pe
Pettersson 1996-2001, Visby
stift.

Förstorade detaljer av ombyggnadsritningen 1857, som kan ge en uppfattning om kyrkorummet före ombyggnaden, även om det då täcktes av ett tredingstak. Två fönster lika dessa flankerade den nuvarande altaruppsatsen (ej densamma som i ritningen) och tornet öppnade sig mot långhuset dels med en båge från bottenvåningen, dels från första våningen, något som även gällde efter kyrkans ombyggnad och fram till att orgeln anskaffades 1875. (Hela ritningen återgiven ovan.)

Interiör mot öster och väster ca 1900-1910. Tornbågen är öppen utan skiljevägg. Efter minnestavla i kyrkan från Sydsvenska Fotografiäffären, Helsingborg, 1911.

Interiör mot väster med de 1913 anskaffade kaminerna och den samma år tillkomna träväggen mot vapenhuset i tornets bottenvåning. Foto 1920, ATA.

Interiör mot öster. Foto Alfred Edle 1930, ATA.

Altaranordningen. Foto Alfred Edle 1930, ATA.

Interiör mot öster, troligen från 1930-40-tal. Foto i ATA.

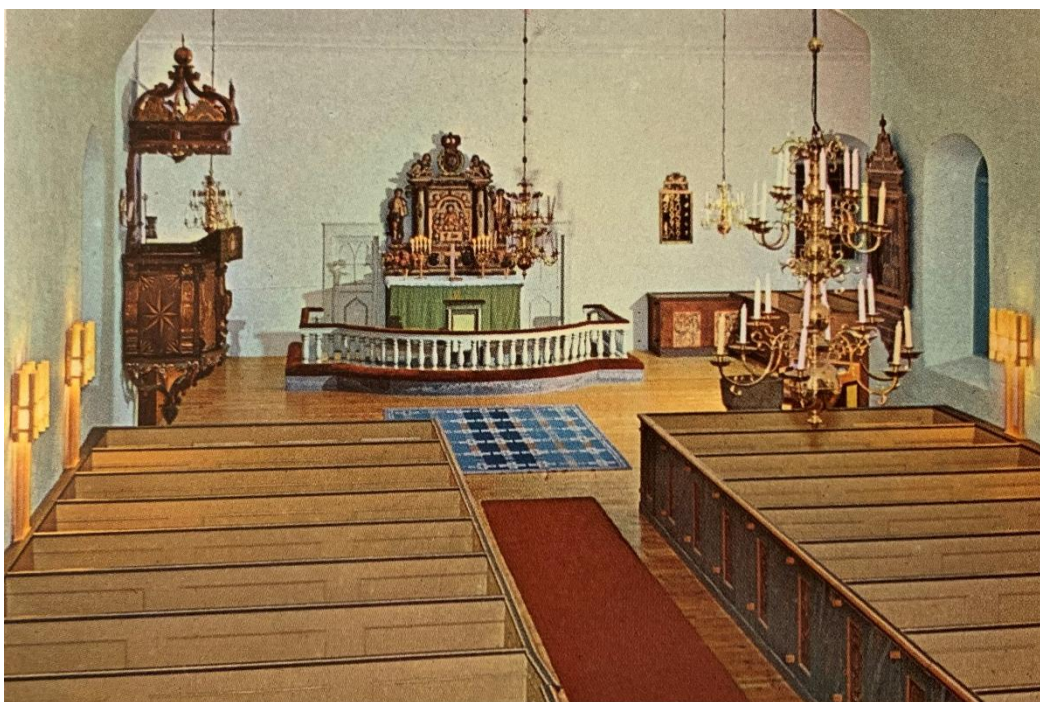
Interiör mot öster och av södra korsarmen mot väster efter att delar av bänkinredningens målade 1700-talsdekor tagits fram 1947 och altarcvæggen med sakristiedörrarna målats om i vitt. Foto Ingemar Holmström 1966, Gotlands Museums arkiv (GFF920_118, GFF920_120).

Interiör mot väster. Foto Göran Lindahl 1965, Kungl. Konsthögskolan, Alvin (KKH-A_311).

Interiör mot öster efter restaureringen 1967-69. Foto (Gunnar Svahnström?) 1968, Gotlands Museums arkiv (GFF920_24).

Interiör mot öster ca 1970. Foto Hans Hemlin, efter vykort, Gotlands Museums arkiv.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjarats förekommer också.

Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar. I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Arkeologisk undersökning

I Gotlands Museums arkiv finns ett antal foton tagna av Gunnar Svahnström 1967. Golvet är borta och man kan bland annat se gravar och ett äldre stengolv på bilderna¹. Uppenbarligen har en undersökning gjorts men det finns ingen dokumentation i övrigt från den. Troligen gjordes undersökningen i samband med den inre renovering som utfördes 1967-68.

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karaktäristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet.

¹ Foton i Gotlands Museums arkiv

Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobygandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistorier utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vindar och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på

bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpuppsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvärdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklostets och Klinte pastorat. Av dessa 349 personer besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för slakten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare

uppskattar kyrkorna som en stilsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Fårö kyrka är en av dem på Gotland med mest komplicerad och okänd äldre byggnadshistoria. Dels beror detta på den omfattande ombyggnaden 1858-59, vilken har omtalats i mestadels negativa ordalag ända sedan Carl Georg Brunius skarpt kritiserade den i sin gotländska konsthistoria i början av 1860-talet, strax efter förändringen, men dels synes det bero på tidigare förändringar, bland annat 1723. Medeltida byggnadsrester visar att kyrkan varit enkel och eventuella spår av en tidig brand skulle kunna förklara ytterligare kyrkans enkla grundkaraktär. Den komplicerade byggnadshistorien är därför en egenart hos kyrkan som gör varje iakttagelse angelägen som kan belysa den mer.

Ett avgörande värde ur ett gotländskt sammanhang är kyrkans prägel av ett kyrkorum från 1800-talets mitt, en period som till stor del restaurerats bort i öns andra kyrkor, från 1800-talets slut till slutet av 1900-talet. Det stora och överblickbara kyrkorummet med sin symmetriska form är utmärkande för detta, liksom att rummet är ljust med klarglas i fönstren och har ett flackt tunnvalv.

Jämfört med andra gotländska kyrkor uppvisar Fårö även på fler sätt ett större samband med kyrkor i andra delar av landet, vilket kan avspegla öns läge och hur sjöfarten underlättat transporter av material, formidéer och hantverkare. Kyrkan har också en karaktär som på olika sätt ger den en prägel av kustkyrka, präglad av drag och tidsdetaljer som utmärker kyrkobyggnader längs Östersjökusten.

Tornhuven är av stort värde. Den hör till en grupp av senrenässanshuvar som byggdes under 1600- och 1700-talen, bland annat efter förebild av den dåvarande huven på Maria Magdalena kyrka i Stockholm, och har samband med både Visby domkyrkas huvar och det rivna klocktornet som fram till 1885 reste sig över S:ta Karins ruin i Visby. Värdefulla detaljer är även de märkliga igensatta tidigare ljudgluggarna med deras ovanligt formade omfattningar i huggsten. Även andra detaljer i murverket, som de igensatta portalerna och de byggnadshistoriska spåren på långhusgaveln mot vinden har ett värde. Snickerierna i golv och tak i tornets första övervåning är värda att nämna liksom de målade bräder från 1700-talets innertak som finns infogade i det nuvarande innertaket, om än dolda.

Den genomgripande restaureringen 1967-69 kom att förändra rummet men på ett sådant sätt att dess 1800-talskaraktär inte förändrades. Ett viktigt bidrag från den restaureringen är de av Carl-Olof Deurell ritade väggarmaturerna i furu.

Kyrkans inventarier

Kyrkans kulturhistoriskt värdefullaste inventarier utgör Stora och Lilla Kutatavlan. Av stort värde är även predikstolen med sin intarsia samt den sedan 1800-talet välbevarade orgeln. Sandstensaltartavlan – den nästan enda detalj i kyrkan som utgör ett tydligt gotländskt särdrag – är av kulturhistoriskt värde. Ett annat utmärkande gotländskt drag är bekännelsepallen, som är placerad mitt för altaret, här ovanligt nog fristående och inte infäst i altarringen. Mycket ovanligt är att pallen finns kvar på sin plats eftersom motsvarande i många kyrkor har flyttats undan vid 1900-talets restaureringar. Värde att uppmärksamma är den skickligt och uttrycksfullt utförda marmoreringen på altaret, samt att altaret är av sten, vilket var ovanligt för altaren från 1700- och 1800-talen, då de i regel byggdes av trä, som en del av altaruppsatsens snickerier.

Kyrkogården

Kyrkogården tillhör Gotlands större kyrkogårdar efter flera utvidgningar. Kyrkogårdens storlek berättar om behovet att utöka kyrkogården på grund av sockens expansion och ökade befolkningsmängd.

Kyrkan och kyrkogården ligger öppet i landskapet med lågt växande vegetation, på en höjd vilket ger värdefulla siktlinjer och utblick åt havet, något som är ovanligt.

n är sammanhållen med kyrka, kyrkogård, en närliggande prästgård och skola. Dessutom finns bevarade kyrkstallar vilket berättar om befolkningens behov av att kunna stalla sina dragdjur i en skyddande miljö.

Ingångarna till den äldre kyrkogården tillhör de mer ovanliga. I söder finns initialer på järngrinden och i väster och norr flankeras järngrindarna av trästolpar varav den västra har järnkronor på stolparna.

Den äldre kyrkogården har gravar kring kyrkan som reflekterar tiden för gravsättningarna. Norr om kyrkan har tätt med äldre gravar från slutet av 1800-talet och första delen av 1900-talet vilket är ovanligt. Söder om kyrkan finns många gravar från mitten av 1900-talet.

Den yngre kyrkogården är tidstypisk för 1960-talet med terrassering i olika nivåer och raka rader med lägre gravvårdar.

Både den äldre och yngre kyrkogården omges av trädkransar vilket ger kyrkogården en rumslighet. På den äldre kyrkogården finns dessutom trädrader öster och norr om kyrkan som markerar tidigare gränser.

Förutom enstaka gravvårdar på den äldre kyrkogården är det framför allt området norr om kyrkan som är värdefullt. Direkt norr om kyrkan finns gravvårdar av olika typer som till exempel liggande hällar, svarta graniter, kalkstenar och kors från olika tidsepoker. Här finns också ett ovanligt stort antal yrken omnämnda på vårdarna, yrken som ger god bild av den sociala utvecklingen på Fårö under 1800-talets slut och 1900-talets början (präst, skräddare, skomakare, lärarinna, folkskollärare, landstingsman, fyrmästare, skeppare, dykare, hemmansägare, hustru

m.fl.). Kyrkogården har också ovanligt många små pulpetstenar i kalk från senare delen av 1800-talet och de första decennierna på 1900-talet. I den sydöstra delen av kyrkogården finns en barnkyrkogård med ovanligt många stående små gravvårdar. 27 av gravvårdarna på kyrkogården samt de 30 gravvårdarna på barnkyrkogården anges som kulturhistoriskt värdefulla/intressanta i kyrkogårdsinventeringen 1996. Vid en uppföljande inventering 2021 angavs 115 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

De gamla träden bör om möjligt bevaras. Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Fårö kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Fårö kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1166	Byggnadsår enligt Strelow.	SvK
1324	Byggnadsår enligt Taxuslistan.	SvK
1300-tal(?)	Dopfunten.	SvK
1370-1400	Processionskrucifixet.	SvK
Medeltid	Nuvarande långhuset och tornet byggdes, utformningen av långhusets östparti är okänd. Ev. har ett torn funnits även i Ö (Stora kutatavlan).	GK SvK
1601	Predikstol, numera i Hallshuks kapell.	GK, EF
1618	Stora kutatavlan tillkom. Möjligen målad av den i Visby vid denna tid verksamme Jörgen Maller.	GK GKS
1655	Epitafium över prästfamiljen Johan Berentzson.	SvK
1683	Altartavlan sattes upp.	FK
1692	Ett nytt torn (= tornhuv) färdigställdes och tjärades.	FK
1709	Altartavlan målades (Hilfeling anger att altartavlan tillkom detta år; GK anger t 1700-tal).	FK; Hilfeling, GK
1720	Inköp av 5000 tegelpannor, inskeppade till Lutterhorns hamn.	FK
1723	Kyrkan reparerades: Tegeltak (B: gemensamt sadeltak över kor och långhus), murarna höjdes 1,5 m, kor och långhus lades samman till ett kyrkorum, fönster uppbrutna på bäge långsidorna och i gaveln (sammanlagt 24 st. fönsterbågar), ”valv” (GK ”tredingstak”) av bräder i interiören, putsad och vitkalkad ut- och invändigt.	B GK FK
1723?	Kyrkans östparti förändrades så att långhuset bildade en enkel rektangel (GK anger 1700-talet). Sakristia på N sidan. Bänkinredning.	Hilfeling, ATA, GK ATA ATA
1725	Ny predikstol tillverkad och uppsatt av snickaren Nils Wigman, Visby (GK anger 1740-talet; SvK anger ”1720-51”, Hilfeling anger 1725), varvid den gamla predikstolen överlämnades till Hallshuks kapell. Även en liten sakristia med skriftstol, kor(?) och altarskrank tillverkades av Wigman. 14 nya bänkar på ”kvinnfolkssidan”.	GK, SvK, Hilfeling EF FK
1726	Predikstolen, skriftstolen koret(?) samt gaveln och tvärbjälken mitt över kyrkan målades av Johan Hernell. Altartavlan renoverades.	FK FK
1732	Nya manfolksbänkar gjorda av mäster Engström. Dopfunten flyttades ”nedre från gången up till Predikstolen”.	FK FK
1745	Tornhuven tjärades.	FK
1746	Inköp av 300 taktegel.	FK
1747	Bänkarna (18 el. 19 st.) och golvet ”under tornet” tillverkades, dessutom fattigstock, en fönsterkarm, och ryggstykke till predikstolen, allt nygjordes av snickaren Hans Ödman. Tornhuven ”slogs neder af åskedunder ... under Gudstienst” den	FK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1747	9 juli. Matthias murmästare tog ned tornet (= rev de övre delarna?), satte in en fönsterkarm med 2 stora fönster(-bågar?) varvid åtgick 100 mursten, samt ”späckade” torn och tak. 1100 taktegel inköptes. Byggmästare Losby från Visby betalades för resa, förslag och ritning till torn.	
1748	Muren på tornet höjdes ca 6 m (GK anger 1751, SvK anger 1747 och tornbygget omnämns enligt samma källa 1747, 1751 och 1786-88).	FK, GK, SvK
1750	Trätornet till största delen förfärdigat av byggmästaren Johan Reinicke, Visby.	FK
1751	Tornhuven färdigställdes av Johan Reinicke som fick 100 daler i arvode. Huven hade toureller (småorn) i hörnen.	FK SvK
1757	200 golvstenar inköptes och fraktades från Visby. Ett timglas till predikstolen.	FK FK
1759	Reparationer: murar- och måleriarbeten.	FK
1761	Två nya fönster uppbrutna och insatta (ett i N väggen i NV, m. inskr. 1761 och ett i S väggen ”vid altaret”). Ett hål till läktare upptaget i V änden av kyrkan. Golvet (i långhuset?) stenlagt (B: öländsk kalksten). Hela kyrkan putsades och vitkalkades invändigt.	B FK
	Innertaket, predikstolen och bänkarna målades av Magnus Möller.	FK, GK, Inskr.
1767	Lilla kutatavlan. Ett materialhus byggdes (kan ev. vara identiskt med den tillbyggnad på N sidan av tornet som syns på teckningen av S(äve) 1864).	GK FK
1769-70	Tornhuven reparerades och målades.	FK
1771	Tillverkades ”Kyrkodörrar” av Jacob Båta.	FK
1771-72	2000 taktegel köptes in.	FK
1776-77	Sten bröts till ”Nya Sacristian” (enligt SvK är 1767 ett troligt år för uppförande av en sakristia på kyrkans N sida).	FK, SvK
1777-78	Två nya kyrkdörrar tillverkades, och kyrkan vitlimmades (sannolikt utvändigt), varvid 16 bössor kimrök användes.	FK
1781-82	200 taktegel samt 2 tunnor kalk för understrykning av teglet inköptes.	FK
1782-83	Alla kyrkfönstren lagades.	FK
1784-85	Luckor tillverkades till sakristian.	FK
1786-87	Tornhuven smordes med tjära och rödfärg. SÖ kyrkdörren lagades och försågs med ett nytt gångjärn.	FK
1788-89	Tornhuven förstärktes genom inläggning av nya ”murband” (=ankarbjälkar?).	FK
1790-91	”En dags arbete med Taflornas upsätande i Kyrkan” (FK; ev. avser detta uppsättande av kutatavlorna på S långhusväggen, på platsen för den gamla korportalen, där de enl. foto i ATA hängde o. 1900).	FK ATA
1793-94	Materialshuset reparerades.	FK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1794-95	Tornhuven och fönstren reparerades. Huven målades med olja och färger samt tjära och rödfärg.	FK
1795-96	Sakristitaket och fönstret på V gaveln lagades.	FK
1796-97	Kyrkgolven lades om och en inklädnad gjordes i tornet av sockensnickaren Lars Michelson.	FK
1805-06	Tornhuven målades m.m.	FK
1826	Tornhuven målades med vit, gul och svart linoljefärg samt med falurödfärgsblandad tjära.	FK
1858-1859	Kyrkan erhöll korsform efter ritning av G. Ph. Laurin 1857 (ATA; på ritningen finns den gamla sakristian utritad men ingen tillbyggnad på tornets N sida) genom att kyrkans östgavel revs och ett nytt stort tvärskepp uppfördes. Alla tak täcktes med tegel och fasaderna spritputsades och vitkalkades med släta hörnkedjor, fönsteromfattningar och fönstersmygar. De två medeltida portalerna i S fasaden murades igen och huvudingången förlades till tornets västsida. Tornhuvens toureller (småtor) avlägsnades. Invändigt revs tredingstaket och ersattes av ett flackt trätunnvalv, som i likhet med det nya trätunnvalvet över tvärskeppets reveterades och vitkalkades (de gamla bemålade bräderna återanvändes med den målade sidan uppåt). Predikstolen flyttades till långhusets NÖ hörn och altaret till tvärskeppets östvägg, vilken dekorerades med en sol bakom altaret och tempelkrön ovan dörrarna. Bänkkvarteren i långhuset utökades och all träinredning inklusive de dekorerade bänkluckorna och predikstolen målades och förgylldes av en från Öland inkallad målare. Den gamla sakristian revs och en ny uppfördes i Ö även materialboden revs.	B, GK, ATA, SvK, Inskr.
1875	Läktare med orgel, ursprungligen byggd 1860 av orgelbyggare Frans Andersson, Stockholm, för Vaddö kyrka i Uppland.	GK, ISO
1889	Kyrkklockan, gjuten av Johan A. Beckman & Co, Stockholm.	GKR
1913	Kaminuppvärmning (två kaminer i långhuset) samt väggparti med pardörrar i tornbågen efter ritning av N. Pettersson, Visby.	ATA
1924	Kalkmålning av väggar och valv i kyrkorummet samt limfärgsmålning av väggar och tak i sakristian. Målning av innerdörrar. Reparation av tegeltaken.	ATA
1931	Tornhuven reparerades genomgripande.	ATA
1947	Rokokomålningarna på bänkluckorna togs fram av konservator Bertil Bengtsson.	GF ATA
1950	Tegeltaket på tvärskeppet omlagt på tät bördning.	ATA
1951	Ändring av dörrarna till sakristian genom nya dörrblad och övermålning av tempelkrön.	GF
	Övermålning av solstrålarna vid altaret.	ATA
1954	Tegeltaket på långhuset omlagt på tät bördning.	ATA
	Stuprör i hörnen.	GF
	Restaureringsförslag av arkitekt Rolf Berg, Stockholm, ej utfört.	GF, FKR

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1960	Bårhus efter ritning av arkitekt Rolf Berg, Stockholm (FKR anger 1950-talet). Blixtnedslag i tornet, smärre skador.	ATA, FKR GF
1961	Kyrkogården utvidgades.	ATA
1963	Ombyggnadsförslag av länsarkitekt Olle Karth, Visby, ej utfört.	GF, FKR
1967-69	Omfattande inre (1967-68) och yttre (1969) restaurering efter förslag av arkitekt Carl-Olof Deurell, Stockholm: sakristians tegeltak lades om (utfördes 1967-68), åskledare monterades, putsen lagades och fasaderna avfärgades. Invändigt togs vedkaminerna bort och istället installerades elvärme samt elbelysning, trätunnvalven värmeisolerades. Nya golv lades i långhuset med värmeisolering i bänkkvarteren, tvärskeppets golv lades om och hyvlades. Bänkarna byggdes om och antalet bänkar minskades. Under läktaren inreddes ett väntrum och ett förråd. Vindfången innanför tvärskeppsportarna togs bort. Golvet i tornet sänktes och belades med kalkstensplattor (från långhuset). Textilskåp i sakristian. Äldre målningar togs fram på predikstolen. Ev. flyttades kutatavlorna från S långhusväggen till V väggen under läktaren. Tvärskeppets tak- och valvkonstruktioner förstärktes. Byggmästare Henning Werkelin, Fårö. Konservator Erik Olsson, Sanda.	GK GF, FKR, ATA
1970	Orgeln renoverades.	ISO
1989	Nytt trägolv i vän 1 tr. i tornet, lagt ovanpå ett gammalt golv. Byggnadshyttan.	GF
1990	Minneslund på kyrkogården.	ATA
1997	Reparation av kyrkans fönster av Byggnadshyttan.	GF
1998	Beslut av Länsstyrelsen om restaurering av orgel av Tomas Svenske AB.	ATA
1999	Konserverades 2 st. gravhällar av Stenkultur AB, de står lutade mot utomhus mot en vägg. Renovering av sidenmässshake av HV Ateljé. Beslut av Länsstyrelsen om installation av belysning i orgelns notställ samt belysning av orgel.	ATA, GF ATA
2000-2001	Genomfördes en yttre restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby: Tegeltaken lades om (skyddsbelagd asfaltapp), tornhuven och fasaderna sågs över, nytt åskledarsystem monterades och snickerierna i fönster och dörrar målades.	B
2002	En inre restaurering genomfördes efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby: Tornportalens panel reparerades och kompletterades. Valven reveterades, putsades och avfärgades. De delar av tunnvalvet som utgörs av återanvända bemålade bräder (1761) konserverades. Väggarna lagades, rengjordes och kalkades, rester av väggmåleri dokumenterades. Runt altaret återskapades ett dekormåleri från 1800-talet. Trägolven slipades och oljebehandlades, stengolvet	GF

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
2002	rengjordes. Inventarierna rengjordes alternativt konserverades och omdisponerades. Värmeanläggningen kopplades till ett nytt styrsystem som regleras efter luftfuktighet. Belysningen kompletterades. Textilerna sågs över och förvaringen förbättrades. Orgelfasaden konserverades. Ljusstakar och metallföremål restaurerades av Dahlströms metallgjuteri HB. Ett bord konserverades av Byggnadshyttan.	
2003	Konservering av antependium av Västsvensk konstateljé.	ATA
2006	Knäfallet på altarringen kläddes om.	GM
2007	Konservering av gravvårdar. Stenkultur Stockholm	GM
2009	Konservering av bildsten. Stenkultur Stockholm.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm (25/10 2007).
B	Utas. J. (red.), Byggnadshyttan på Gotland 2001-2002, 2003.
EF	Fröberg, E. Fårö, u.å.
FK	Handlingar i Landsarkivet i Visby; Fårö kyrkoarkiv.
FKR	Bernander, J:son, S. Fårö kyrka, ingår i De hundra kyrkornas ö, 1968
Hilfeling	C. G. G. Hilfelings gotländska resor 1799-1801 1-2, 1994-95.
GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv. (Gotlands Museum).
GK	Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
Inskr.	inskrift i kyrkan
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
Strelow	Nilssön Strelow, H., Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd II, 1935.
t.	tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalken (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet)*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM (Statens Historiska Museer)*, Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Handlingar i Visby Landsarkiv; Fårö kyrkoarkiv.
 Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby.
 Inventering av inventarierna i Fårö kyrka 1996-2000, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.
 Inventering av Fårö kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.
 Program för ut- och invändiga reparationsarbeten på Fårö kyrka, Jan Utas 1999.
 Vård- och underhållsplan Fårö kyrka 2009. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Bernander, J:son, S. Fårö kyrka. I De hundra kyrkornas ö 1968.
 Busch, P. m.fl. Skeppsristningar på Gotland, 1993.
 C. G. G. Hilfelings gotländska resor 1799-1801 1-2, 1994-95.
 Fröberg, E. Fårö, u.å.
 Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.
 Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
 Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
 Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
 Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
 Sveriges Kyrkor, Gotland bd II, 1935.
 Utas, J. Restaureringen av Fårö kyrka 2000-2002. I Byggnadshyttan på Gotland 2001-2002, 2003.
 Utas, J., Om gotländska valv: examensarbete i arkitekturens teori och historia Chalmers tekniska högskola, 1971.
 Öhrman, R., Sockenmagasin på Gotland, Gotländskt Arkiv 1990.

Kartor

1692 Skattläggningskarta Fårö sn. H 29-1:1 Lantmäteristyrelsen.
 1703 Skattläggningskarta Fårö sn. Lantmåterimyndigheten.